

Zuzy

պատճառներ

Տիգր և արք

2399

9(47.925)

9-47

Փետրվար

1924

2012

ԳԵՈՐԳ-ՄԵՍՐՈՊ

31

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՋԻՆ Ա. ՏԱՐԻ

Դ. ՏՊԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

2004

ԳՐԱՏՈՒՆ ՄԵՍՐՈՊ

ՖԻԼԻՊԷ

9(47.925)
9-47

Տպագր. Յ. Մ. ԱԷԹԵԱՆ

1924

9(47 928)

9-47

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(ՄԻՋԻՆ Ա.)

ԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԴԱՍ

ՀԱՅԿ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ջրհեղեղին ետքը Նոյի կամ Բախութրի զաւակները բազմացան: Հաւաքուեցան Բաբելոնի մօտ ընդարձակ դաշտ մը, որուն անունն էր Սենաար: Հոն սկսան աշտարակ մը շինել, որպէս զի եթէ դարձեալ Ջրհեղեղ պատահի, անոր վրայ ելլելով ազատուին:

Անոնց խորհուրդը անկատար մնաց, որովհետեւ Աստուած անոնց լեզուները խառնակեց: Աշտարակը կիսատ մնաց:

Անոնք սկսան իրարու հետ կռուիլ և իրարու վրայ բռնանալ: Ով որ քաջ և զօրաւոր էր, իրեն կը հնազանդեցնէր արիւնները: Բռնի ուժով միապետ կ'ուղէր դառնալ: Տիտանեան Բէլը այնպիսի հսկայ մըն էր, որ

72767 - ան.

2003

435-84

դօրութեամբ և խորամանկութեամբ չափերը
իրեն հպատակեցնել :

Առարակաշինութիւն

Այդ հսկաներուն մէջ անուանի էր Հայկը, որ Նոյի
Յարեմ որդիին թոռն էր և Թորգոմի որդին : Հայկ

435 84

քաջ էր, հաստաբազուկ, զանգուր մազերով, ամբա-
կազմ, զուարթ աչքերով աղեղնաւոր մըն էր :

Ան ըմբոստացաւ և ընդդէմացաւ Բէլի նման բոլոր
բռնակալներու դէմ : Ճամբայ ելաւ դէպի Աւստրաս

Հայկ Նահապետ

երկիրը, որ Բաբելոնի հիւսիսային կողմը կ'իյնայ : Անոր
հետ էին նաեւ իր որդիներն ու աղջիկները, թոռները
և իրեն հպատակող քաջերը իրենց կիներով : Անոնց
թիւը երեք հարիւրի չափ կար :

Հայկ եկաւ բնակեցաւ ընդարձակ դաշտ մը, կոր-
դուաց լեռներուն մօտ : Հոն բնակութեան տուն չ'իյնեց

և իր Կարմուռ անուն թոռանը յանձնեց: Կաղմոս Արմենակի որդին էր: Հայկ առաւ իրենները և գնաց աւելի վեր: Հասաւ լեռնադաշտ մը որ վանայ ծովին հիւսիս:

Հայկի բնակած երկիրը

աային արեւմտեան կողմը կը գտնուէր: Հոն բնակեցաւ, լեռնադաշտակին անունը դրաւ Հարֆ, որ հայրեր կը նշանակէ, այսինքն՝ հոտ լնակողները Հայերու հայրերն

են: Հարֆի մէջ շինեց գիւղ մը Հայկաշին անունով: Այդ կողմերը կը բնակէին նաեւ առաջուրնէ հոն գացած մարդեր, որոնք իրենց կամքովը հնազանդեցան Հայկին և անոր լեզուն սորվեցան:

Հարֆ գաւառը այժմ կը կոչուի Պուշակըզ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ջրհեղեղէն ետք Նոյի որդիները Սենաարի մէջ աշտարակ մը կը շինեն. Աստուած անոնց լեզուները կը խառնակէ: Ով որ ուժով է կ'աշխատի իրեն հնազանդեցնել ուրիշները. ատոնցմէ մէկն էր Բէլ: Հայկ կ'ըմբոստանայ եւ իրեններով կը դիմէ Արարատ: Հայկ իր անունով գիւղ մըն ալ կը շինէ եւ կը կոչէ Հայկաւեն, իսկ գաւառն ալ Հարֆ:

Ջարգացման բաժին. — Կ'արժէ իւրաքանչիւր դասէ հանել ինչպէս քարոյական թելադրութեան նոյնպէս մտքի զարգացման նիւթ: Աշակերտներու մտքի ծանօթութիւնները բազմացնելու համար անհրաժեշտ է այս: Այսպէս օրինակ՝ այս առաջին դասի աւելիքով. ուսուցիչը, նկատի ունենալով աշակերտներուն մտքի վիճակը, կրնայ լայն ծանօթութիւններ տալ Ջրհեղեղի, աւառակի մասին: Յիշել թէ հին ժամանակները մեծ քաղաքներ չկային, այլ գիւղեր, աւաններ միայն. Հայկաւեն:

Բ. Գ Ա Ս

ՀԱՅԿԻ ԵՒ ԲԷՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Բէլ Հատերը իրեն հնազանդեցնելէն ետք, իմացած ըլլալով որ Հայկ մեկնած է և գացած հաստատուած է հիւսիսային կողմը, իր որդիներէն մէկը ղրկեց և պատուիրեց անոր ըսել.

— Բնակեցար այդ ցրտութեան ու սառնամանիքի մէջ, սիրտդ ու հոգիդ ալ սառնոյց դարձեր են: Կակուղ-ցի՛ր, մեղմացի՛ր և հնազանդէ՛ ինձի, և բնակէ իմ երկ-րիս մէջ ուր որ կը փափաքիս:

Հայկ խիստ ու խրոխտ պատասխանով ետ դարձուց Բէլի պատգամաւորները: Ապա Բէլ բարկացած զօրք ժողովեց և քալեց դէպի հիւսիս, Հայկի վրայ:

Երբ որ հասան Կորդուաց լեռներուն մօտ, Կադմոսի բնակութեան մօտերը, Կադմոս վախցաւ և փախաւ, իր առջեւէն սուբհանդակ զրկեց Հայկին ըսելով.

— Գիտցի՛ր, ո՛վ դիւցազուններու մեծ, որ Բէլ քու վրայ կուգայ քաջերով ու հսկաներով: Ան արդէն հասած է իմ երկիրը, և ես կնոջս ու զաւակներուս հետ փախստական ահա կուգամ քու մօտ: Շո՛ւտ ըրէ, ինչ որ պիտի ընես ըրէ՛:

Իսկ Բէլը ահագին թիւով և մեծ ամբոխով, լեռնէ մը վար վազող ջուրի հոսանքի մը պէս, կը փութար Հայկին բնակած տեղը հասնիլ, վստահելով իր զօրաւոր մարդոցը վրայ:

Ուշիմ, խոհեմ, քաջագանգուր և զուարթ աչքե-րով Հայկը իսկոյն հաւաքեց իր որդիներն ու թոռները, քաջ ու աղեղնաւոր հսկաները, թիւով քիչ և առանց վախնալու գէմ գնաց:

Երբ հասան Աղի ծովին եզերքը, կանգնեցուց իր սակաւաթիւ զինուորները և ըսաւ.

— Ո՛վ ազատասէր թորգոմեաններ, ձեզմէ ո՛վ կ'ուզէ ստրուկ թաւալիլ հպարտ Բէլի ոտքերուն տակ: Յարձակինք նոյն իսկ այնտեղ, ուր բռնակալը կեցած ըլլայ իր քաջերուն մէջտեղ: Թող կամ փառքով ամէնքս մեռնինք և չտեսնենք մեր գերդաստանին գերի տար-

ուիլը, կամ ցոյց տանք անոր մեր ձեռքի աջողակա-նութիւնը:

Այսպէս խօսեցաւ Հայկ և առաջ տարաւ իր կրտսեր ճնները, մինչեւ որ հասաւ դաշտի նման հովիտ մը՝ բարձր լեռներու մէջտեղ: Լեռնէն կը վազէր ձորակ մը:

Հայկ նոր հաստատուեր էր այդ ձորակի մէկ եզեր-քը, երբ անոր քաջերը տեսան որ դիմացի լեռան վրայէն կ'իջնէ թշնամին: Անոնք բոլորովին խառն ի խոռն կերպով վար կ'իջնէին:

Բէլ ձորակի միւս ամիր, բլրակի մը վրայ, մի քա-նի ընտիր հսկաներով շրջապատուած, գոտող ու հպարտ կերպով կը դիտէր չորս կողմը: Բէլ բաւական հեռու կեցած էր իր խառնիճազանձ զինուորներով: Հայկ իսկոյն ճանչցաւ Բէլի խուժըրը ու տեսաւ բռնակալը:

Բէլ հագած էր երկաթէ գլխանոց՝ պսպղուն ծայ-րերով, լանջքին ու թիկունքին վրայ՝ ողկինձէ տախ-տակներ, ոտքերուն բարձերուն և ձեռքի բաղուններուն վրայ՝ պահպանակներ, մէջքը կապած էր գօտի և ձախ կողմէն կախած երկաթյրի սուրը. աջ ձեռքը ունէր ամուր նիզակ մը, իսկ ձախ ձեռքը՝ վահան, ընտիր երի-տասարդներ ալ կանգնած էին անոր աջ ու ձախ կող-մերը:

Այս տեսնելով, Հայկ չուտով կարգի դրաւ իր սակաւաթիւ զօրքը. Արմենակի՛ր՝ իր՝ եղբայրներուն հետ՝ կեցուց աջ կողմը, իսկ Կադմոսը՝ ուրիշ երկու որդիներու հետ՝ ձախ կողմը. ինքն ալ անցաւ ամէնքին գլուխը, իսկ մնացածները չարեց ետեւը: Այսպէս եռանկիւնի ձեւով կազմեց իր գունդը և դիմեց առաջ:

Հայկ քիչ մը կանգ առաւ և հեռուէն Բէլին ըսաւ.

-- Ի՞նչ ետեսէս ինկած ես և այստեղ եկեր ես:

Դարձի՛ր, գնա՛ քու տեղդ, եթէ ոչ՝ կը մեռնիս դուն այսօր իմ ձեռքէն: Միթէ մոռցած ես որ իմ նետը երբեք չվրիպիր:

Պատասխանեց Բէլը և ըսաւ.

— Եթէ չես ուզեր ինչալ իմ փոքրիկ զինակիրիս ձեռքը և մեռնիլ անոր սուրէն, եկո՛ւր քու կամքովդ մտի՛ր իմ իշխանութեան տակ և խաղաղութեամբ

Հայկի եւ Բէլի պատերազմը

ապրէ՛ իմ տանը մէջ: Ես քեզ կը կարգեմ՝ իբրեւ վարիչ իմ որսորդ գինտորներուն և չուներուն:

Չի համբերեց Հայկ և սկսաւ անարգել.

— Շուն ես դուն և չունի խումբ էք դուն ու քու ժողովուրդդ: Ահա եկայ որ քու վրայ պարպեմ իմ կատարճը (նետի սլաքկը):

Եւ իրար խառնուեցան երկու կողմի հակառակները. ահագին դժգոհութիւն բարձրացաւ երկրի վրայ անոնց ընդհարումէն և ահուսարսափ կը ձգէին իրարու սրտերու մէջ: Քիչ հակառակներ չտապալեցան: Բայց ոչ մէկ և ոչ միւս կողմը չէր յաղթեր: Զարնուրեցաւ Բէլը և սկսաւ ետ ետ քաշուիլ, բարձրանալ այն բլուրը ուրկէ իջեր էր: Նա մտադիր էր այնտեղ ամրանալ, մինչեւ որ հասնէր մնացած զօրքը, և այնուհետեւ դարձեալ նորոգուէր կռիւր:

Հայկ անմիջապէս հասկցաւ անոր միտքը: Առաջ նետուեցաւ, մոտեցաւ Բէլին. քաշեց իր լայնալիճ ամուր ազեղը և նետը դպցուց անոր կուրծքին: Նետը ծակեց անոր կուրծքի պղնձէ տախտակը, դուրս ելաւ կռնակի կողմէն և դետնի մէջ մխուեցաւ:

Պարճենկոտ Տիտանեանը գետին զարնուեցաւ և չունչը փչեց, իսկ անոր գունդը ու ամբոխը, տեսնելով քաջութեան այս ահագին դորձը, սարսափահար փախան տատին անդին: Հայկի քաջերը ինկան անոնց ետեւէն և խլեցին անոնց ձեռքէն անթիւ ձիեր, ջորիներ, ուղտեր ևւայլն:

Իբրեւ իր յաղթութեան յիշատակ՝ Հայկ պատերազմի դաշտին վրայ շինեց գիւղ մը և անուանեց Հայֆ, այդ պատճառով վերջը գաւառը կոչուեցաւ Հայոց ձոր, իսկ այն բլուրը, ուր ինկաւ Բէլ, Հայկը անուանեց Գերեզմանֆ: Հայոց ձոր գաւառը այժմ կը կոչուի նոյնպէս Հայոց ձոր և կը գտնուի Վանայ ծովին հարաւ արեւելեան կողմը:

Բէլի մարմինը նա պատել տուաւ դեղերով, զմռսել տուաւ և հրամայեց տանիլ Հարֆ և թաղել բարձր լեռան մը վրայ, որ կիներն ու որդիները տեսնեն իրենց ամուսիններուն ու հայրերուն քաջութիւնը:

Պատերազմի աւարէն Հայկ մեծ բաժին հանեց իր
Կադմոս թոռան, և պատուիրեց երթալ նախկին բնա-
կութեան տեղը, Կորդուաց աշխարհը, իսկ ինքը դար-
ձաւ Հայկաշէն, ուր շատ տարիներ ապրելէն ետքը
մեռաւ:

Մահէն առաջ ան իր ամբողջ ազգը յանձնեց Ար-
մենակ աւագ որդիին:

Հայկի անունով մեր ժողովուրդը կոչուեցաւ Հայ,
իսկ ամբողջ երկիրը Հայաստան:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայկ ըմբոստացած ըլլալուն համար, Բէլ կը բարկանայ, նախ
յորդորելով ապա բռնի կ'ուզէ իրեն հնազանդեցնել. Հայկի վրայ
կը քալէ: Թէեւ ամուր զրահներով պաշտպանուած էր, բայց կռուին
մէջ կ'սպաննուի Հայկի նետովը: Հայկ պատերազմին տեղը գիւղ մը
կը շինէ Հայ անունով, գաւառը կը կոչուի Հայոց ձոր, Բէլի ինկած
բլուրն ալ՝ Գեբեգմանք: Հայկի անունով մեր ժողովուրդը կը կոչուի
Հայ, իսկ մեր երկիրը՝ Հայաստան:

Ջաբգացման բաժին. — Մանրամասն կերպով կարելի է բա-
ցատրել աշակերտներուն՝ պատերազմական հին զէնքերը. աղեղ-
ներ, նիզակ, վահան, կապորճ, եւայլն: Ծանօթացնել նաեւ մե-
ռելներ զմասելու մասին. խօսիլ մոմիաներու վրայ:

Գ. ԴԱՍ

ՀԱՅԿԻ ՅԱՆԱՊԵՏՈՒՆԵՐԸ

Հայկ նահապետ մըն էր, այսինքն ընտանիքին մեծն
էր: Հիմակուան թագաւորներուն կամ իշխաններուն
պէս չէր: Անոր որդիներն ալ իրենց հօրը մահէն ետքը
եղան մէյմէկ նահապետներ:

Երբ որ Հայկ մեռաւ, անոր որդիները սկսան ցըր-

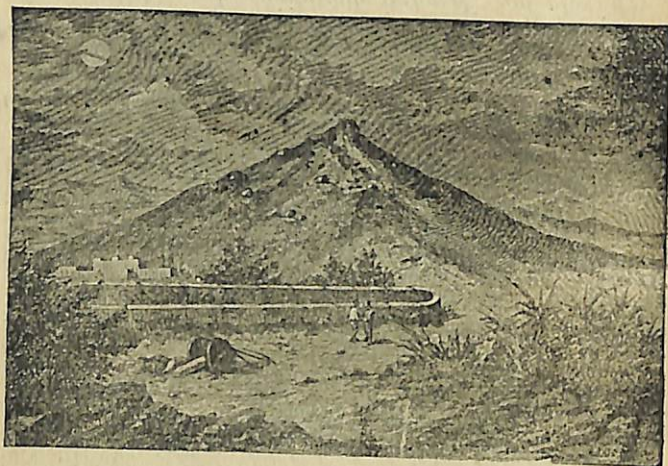
Արագած լեռ

ուիլ զոնազան կողմեր: Արմենակ նահապետ ըլլալով,
իր Խոռ և Մանաւազ եղբայրները Հարք գաւառին մէջ
ձգեց, և իր ընտանիքով քաշուեցաւ դէպի հիւսիսա-
յին արեւելք:

Նա բնակեցաւ լեռան մը մօտ, դաշտին մէջ: Այս
լեռը անոր անունով կոչուեցաւ Արագած, իսկ գաւառը՝
Արագածոտն:

Արմենակ իր բնակած դաշտին մէջ գտաւ առաջուց
ցրուած մարդեր և իրեն հնազանդեցուց:

Երբ Արմենակ մեռաւ, անոր որդին Արմայիսը նա-
հապեա եղաւ, որ շինեց Արմալիտ անունով քաղաքը,
բլուրի մը վրայ:

Արմալիտի բլուրը

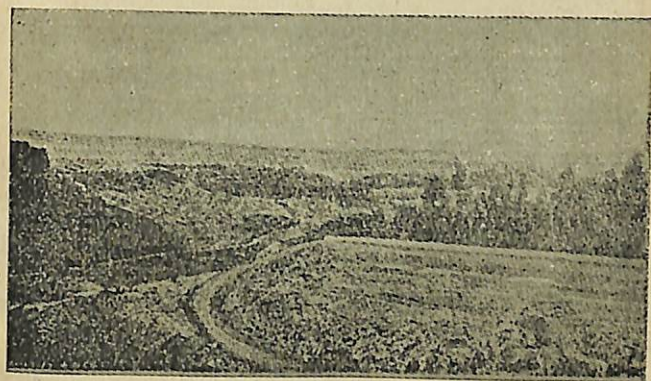
Այս քաղաքը յետոյ ընդարձակուեցաւ և երկար
ժամանակ հայ նահապետներու բնակավայրը դարձաւ:

Արմայիս ունէր շատակեր և շատ դաւակ ունեցող
որդի մը, որու անունն էր Շարայ: Արմայիս Շարան իր
մօտէն հեռացուց և տուն ու տեղով զրկեց Արադածի
միւս կողմը, այն բարեբեր և արդաւանդ դաշտը, որ
մինչեւ հիմակ նշանաւոր է իր առատ հունձքերով: Շա-
րայի անունով այս դաշտը կոչուեցաւ Շիրակ: Շարայի
շատակերութիւնը այնքան նշանաւոր էր որ մեր հայե-
րը եթէ շատակեր մարդու մը հանդիպէին, կ'ըսէին.

«Թե քո Շարայի որկորն է,
Մեր Շիրակայ անբարին չեն:»

Այսինքն. «Եթէ որկորդ Շարայինն է, մեր ամ-
բարները Շիրակինը չեն»: Ըսել կ'ուզէին թէ «մենք
քեզ պահելու համար Շիրակի լեցուն ամբարները չու-
նինք»: Շիրակ դաւառը այժմ կը կոչուի Ալեքսանդ-
րապոլ:

Հարք գաւառին մէջ մնացած Արմայիսի եղբայրնե-
րէն առաջ եկան երեք առանձին նախարարութիւններ
կամ տոհմեր. Մանաւագեանները, Խորխոռունիները և

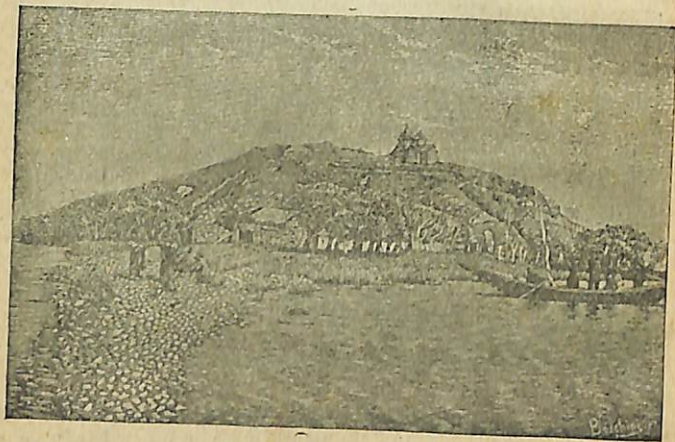

Արարատեան դաւառ

Բզնունիները, Բզնունիները բնակեցան Վանայ ծովուն
եզերքը, այդ պատճառաւ նոյն ծովը կոչուեցաւ Ադի
կամ Բզնունեաց ծով: Մանաւագեանները բնակեցան Վա-
նայ ծովին հիւսիսային կողմը, և իրենց անունով այդ
երկիրը կը կոչուի այժմ Մանազկերտ, համանուն քաղա-
քով: Խորխոռունիք ևս բնակեցան Մանազկերտի հա-
րաւ արեւմտեան կողմը. անոնց երկիրը այժմ կը կոչ-
ուի Արծկի և Խրպ:

Արմայիսի մեռնելէն ետքը անոր յաջորդեց իր որդին Ամասիս, որ իր ընտելութիւնը հաստատեց քարձր լեռան մը մօտ գտնուած դաշտին մէջ: Բարձր լեռան մօտ ուրիշ քիչ մը փոքր լեռ ալ կար: Այդ լեռներուն անունները դրաւ՝ իր անունին նման՝ Մեծ Մասիս և Փոքր Մասիս: Շինեց նաև Յոշակեոս անունով քաղաք մը և ուրիշ քաղաքներ ու գիւղեր:

Հայկին յաջորդները հետզհետէ կը բազմանային: Ատոր համար ստիպուած էին նոր նոր ընտելութեան տեղեր փնտռել: Ատոնք կ'ընթացէին խաշնարածութեամբ

Գեղամայ ծով

և երկրագործութեամբ: Երկրագործութեամբ պարապողները ստիպուած էին տեղ մը մնալ և հող մշակել, իսկ անոնք որ խաշնարած էին, տեղէ տեղ կը շրջէին ու նոր երկիրներ կը փնտռէին իրենց ոչխարները արածելու համար:

Ամասիայի ժամանակ բոլոր հայկազունները, այսինքն

Հայկի սերունդէն եղողները, ընդարձակ երկիր մը գրաւած էին և տէր էին Արարատեան լայնածաւալ դաշտերուն:

Ամասիայի յաջորդեց իր որդին Գեղամ, որ իր ընտելութիւնը հաստատեց Արմաւիրէն դէպի արեւելեան հիւսիսային կողմը անուշ ջուրով ծովակի մը եզերքը: Այդ ծովակին անունը դրաւ Գեղամայ ծով, իսկ գաւառը իր անունով կոչեց Գեղարփունիք: Գեղամ որդի մը ունեցաւ, անոր անունը Սիւսի դրաւ: Սիւսի քաջ, գեղեցիկ և ճարտարախօս մէկն էր: Նա իր հօրը պէս նոր ստացած երկիրները շէնցուց: Անոր անունով այդ երկիրը կոչուեցաւ Սիւսական կամ Սիւնիք, որ հիմակ կը կոչուի Զանգեզուր և Ղարաբաղ: Սիւսակէն առաջ եկաւ Սիւնեաց մեծ նախարարութիւնը:

Գեղամին յաջորդեց իր որդին Հառնա: Մինչեւ Հարմայի օրով Հայերը բազմանալով շատ երկիրներու տէր դարձեր էին, բայց որովհետեւ իրարմէ հեռու և բաժնուած կ'ապրէին, այդ պատճառով չկրցան դիմադրել մէկ երկու թշնամիներու:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայկ նահապետի յաջորդեց իր որդին Արմենակ, որ իր Խոր և Մանաւազ եղբայրները Հարք գաւառին մէջ ծգեց, եւ ինքը գնաց ընտելեցաւ լեռան մը մօտ, դաշտի մը մէջ: Լեռը կոչուեցաւ Արագած, դաշտը՝ Արագածոտն: Արմենակի յաջորդեց անոր որդին Արմայիս, Արմայիս քաղաքը շինեց: Արմայիսի որդին էր շատակեր Շաբայ: Շաբայի ընտելած դաշտը կոչուեցաւ Շիրակ: Արմայիսի յաջորդեց Ամասիա: Անոր անունով երկու մեծ լեռները կոչուեցան՝ Մեծ Մասիս, Փոքր Մասիս: Ամասիայի յաջորդը եղաւ իր որդին Գեղամ: Անոր անունը տրուեցաւ Գեղամայ ծովին: Իսկ Գեղամին յաջորդը եղաւ Հառնա:

Զարգացման բաժին. — Ծանօթութիւններ տալ խաշնարած ու երկրագործ ժողովուրդներու բարբի մասին, հին տոհմերու ընտանեկան ընդհանուր կազմի մասին եւ այլն:

27—Ազգ. Պատմ. Միջին Ա.

435-84

ԱՐԱՄ ՆԱՀԱՊԵՏ

Հարմա նահապետի որդին էր Արամ, որ քաջ ու խելացի մէկն էր։ Նա աշխատասէր էր և հայրենասէր։ Լաւ կը համարէր մեռնիլ իր պապերու թողած ժառանգութեան համար, քանի թէ իր աչքերովը տեսնել թէ ինչպէս օտարազգիներ կը կոխկրտեն ու կ'աւերեն հայրենի սահմանները, գերի կը դարձնեն իր ազգակոյնները և արիւնտիկի հարազատները։

Արամ քաջութեան ա՛յնպիսի գործեր կատարեց, ա՛յնքան պատերազմներու մէջ յաղթեց, Հայոց աշխարհը ա՛յնչափ ընդարձակեց ամէն կողմէն, որ անոր անունը փառաւորուեցաւ, և օտարները անոր անունով Հայերը կոչեցին Արմէն կամ Էրմէնի. իսկ Հայաստանը Արմէնիա։

Արամի օրով Հայոց երկրին մօտերը դանուող ազգերը տեսնելով որ Հայ նահապետները բաժնուած իրարմէ հեռու կ'ապրին, Հայաստան արշաւելով սկսան նեղել Հայերը։ Արամ բոլոր հայ նահապետները միացուց և անոնցմէ քառասուն հազար (40,000) զօրք ժողովեց ու կարգի դրաւ։ Ապա մէկ մէկ յարձակեցաւ իր թշնամիներուն վրայ։

Գրեթէ երկու տարիէ ի վեր արեւելքէն, երասխի միւս կողմէն, Հայաստան մտած էր Մարաց Նիւֆար իշխանը, որ գոռող ու պատերազմասէր մէկն էր։ Անոր զինուորները ամէն չարիք կը գործէին. Հայերէն տուրք կ'առնէին, կը չարչարէին, կ'սպաննէին։

Արամ յանկարծ յարձակեցաւ Նիւֆարի վրայ։ Դեռ արեւը չձագած կոտորեց անոր զինուորները, Նիւֆարն ալ գերի բռնեց և զրկեց Արամ իր։ Հրամայեց որ Արամաւորի աշտարակներէն մէկուն վրայ ճակատէն գամեն, որ ամէն անցորդ տեսնայ թէ Արամը ի՛նչպէս վրէժ կը լուծէ իր հարեւորի ռանակոյս ընդդէմէն։

Նիւֆար իշխանը ճակատէն գամուած Արամաւորի աշտարակին վրայ

Այս յաղթութենէն ետքը Արամ տուրք դրաւ Նիւֆար իշխանին երկիրին՝ այսինքն Մարասանի վրայ։ Եւ ետքը իր զինուորներով դնաց դէպի հարաւային կողմը. որովհետեւ հոն ալ Հայաստանի թշնամի մը կար։ Բարշաւ անունով մէկն էր ան։ Ասորոց իշխանն էր. որ ունէր 40,000 հետեւակ և հինգ հազար հեծեակ։

Բարչամ յարձակելով Հայոց վրայ, ծանր տուրքեր կ'առնէր անոնցմէ և կը նեղէր զանոնք: Արամ իր քաջերով զնաց անոր դէմ, յաղթեց անոր, Բարչամն ալ սպաննեց: Որովհետեւ քաջ մէկն էր Բարչամ, անոր ազգակիցները իբրեւ աստուած պաշտեցին զայն:

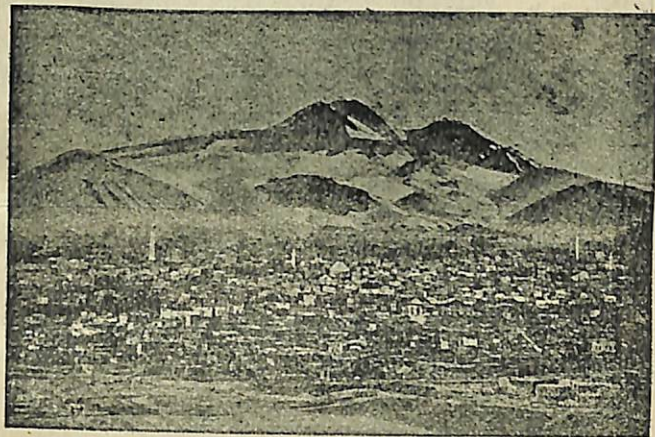
Արամ Բարչամի երկրին մէկ մասն ալ իրեն հպատակեցուց և տուրք ուռաւ անոնցմէ: Այսպէս նա ոչնչացուց իր երկու թշնամիները: Բայց ամէնէն վտանգաւորը Պայապիս անուն իշխանն էր, որ ամբողջ Կապապովկիան բռնած էր, Պոնտոսէն (Սեւ ծովէն) մինչև Միջերկրական ծովը:

Պայապիս այնքան զօրաւոր էր և մեծ ոյժ ունէր, որ Արամ յոյս չունէր անոր շուտով յաղթելու: Ուստի Հայաստանի արեւելեան սահմաններու պաշտպանութիւնը յանձնեց Սիւսականներուն Սիւնեաց տոհմին, իսկ հարաւային սահմանները Կադմոսի սերունդին: Այդ կողմերէն ապահով ըլլալէն ետքը, իր զինուորներուն վրայ աւելցուց 40,000 հետեւակ և 2,000 հեծեալ ևս, ու գնաց Պայապիսի վրայ:

Պատերազմելով Արամ յաղթեց անոր և հալածեց Միջերկրականի կողմերէն մէկը: Անոր բոլոր երկիրը, Եփրատէն մինչև Ալիս գետը Հայաստանի կցելով, երեք մասերու բաժնեց. Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք: Այս երեքը միասին կոչեց Փոքր Հայք, իսկ բուն Հայաստանն ալ անուանեց Մեծ Հայք:

Փոքր Հայքի վրայ իշխան դրաւ Մշակը, իր ազգականներէն մէկը, տալով անոր 10,000 զօրք: Արմաւիր վերադառնալէ տուաջ նա հրամայեց որ այդ կողմերու բոլոր բնակիչները սորվին հայերէն լեզուն և հայերէն խօսին: Սակայն այդ կողմի մարդիկը բնաւ չսորվեցան հայերէն աղէկ խօսիլ: Մշակ՝ Ալիս գետին մօ-

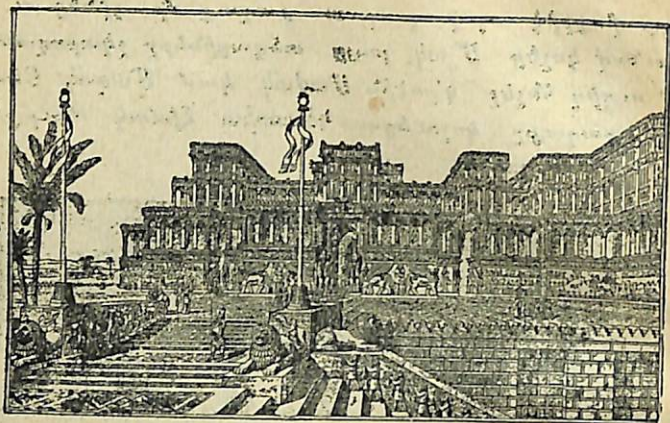
տերը փոքրիկ պարսպապատ քաղաք մը շինեց ու իր անունով կոչեց Մշակ, բայց տեղացիները չկարողանալով ուղիղ հնչել կ'ըսէին Մաժակ կամ Մազակ: Յետոյ այդ քաղաքը կոչուեցաւ Կեսարիա: Հիմակ Թուրքերը կը կոչեն Գայսերի:

Մաժակ կամ Կեսարիա

Երբ Արամ յաղթութիւններով կը գլուղէր, Հայաստանի հարաւային կողմերը Ասորեստանի վրայ նիւթէր Նիկոս թագաւորը, որ Բէլի սերունդէն էր և Նիկոսի անուն քաղաք մը շինելով կը բնակէր վառաւոր պալատի մը մէջ:

Նիկոս իր նախահօրը Բէլի մահուան համար զայն բացած մտադիր էր վրէժ լուծել: Յարմար առիտի կը սպասէր Հայկի ամբողջ ցեղը ջնջելու համար: Բայց Արամ քաջ էր և հզօր: Ուստի վախճալով բարեկամացաւ Արամին հետ և իրր ընծայ մարդարիտներով բանուած վարսակալ մը ղրկեց:

Նինուէյի պալատը

Արամ 50 տարիի չափ իշխեց և երկիրը ազատեց
օտար բարբարոս թշնամիներից։

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Հարմայի յաջորդեց Արամ նահապետ։ Ասոր օրով շրջակայ թշնամիները, օգտուելով հայ նահապետներու բաժնուած ապրելէն, յարձակած էին Հայաստանի վրայ եւ մէկ քանի գաւառներ գրաւած։ Արամ 40,000 զինուոր կը հաւաքէ։ Նախ կը յարձակի Նիւբա Մեղացիին վրայ։ Կը յաղթէ եւ գերի բռնելով Արմաւիրի աշտարակին վրայ ծակատէն կը գամէ։ Ապա կը յարձակի Ասորոց Քարշամի վրայ, կը յաղթէ ու կը սպաննէ։ Ամէնէն ետքը կ'արշաւէ արեւմտեան կողմը Պայապիսի վրայ, կը փախցնէ։ Կը գրաւէ անոր երկիրները, եւ կը կոչէ Առաջին. Երկրորդ, Երրորդ Հայք, ամէնը մէկէն Փոքր Հայք։ Իշխան կը կարգէ Մշակը, որ իր անունով քաղաք մը կը շինէ, այն է այժմու Կեսաբիան։ Արամի անունով Հայերը կը կոչուին օտարներէն։ Արմէն կամ Էրմէնի, իսկ Հայաստանը Արմէնիա կամ Էրմէնիսան։

Հարգացման բաժին.—Այս դասին մէջ ծանօթացնել աշակերտներուն Հայաստանը իր շրջակայ երկիրներով, Մարաստանը, Ասորեստանը, Միջագետքը, Կապադովկիան, Սեւ ծովն ու Միջերկրականը, Ալիս գետն ու Եփրատը եւն., համառօտ ու ամփոփ կերպով միայն, բայց միշտ քարտէսի վրայ։ Քարտէս չգտնուած տեղերը, ուսուցիչները կրնան տախտակի վրայ գծել, մեր զրքին ծայրը տպուած քարտէսէն օգտուելով։

Ե. Դ. Ա. Ս

ԱՐՄ ԳԵՂԵՅԻԿ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄ

Արամին յաջորդեց իր որդին Արա Գեղեցիկ։ Ասոր օրով Նինուէյի Նինոս թագաւորը մեռնելով, անոր տեղ երկիրը սկսաւ կառավարել անոր կիներ Շամիրամ թագուհին, որ խելացի բայց չար կին մըն էր։

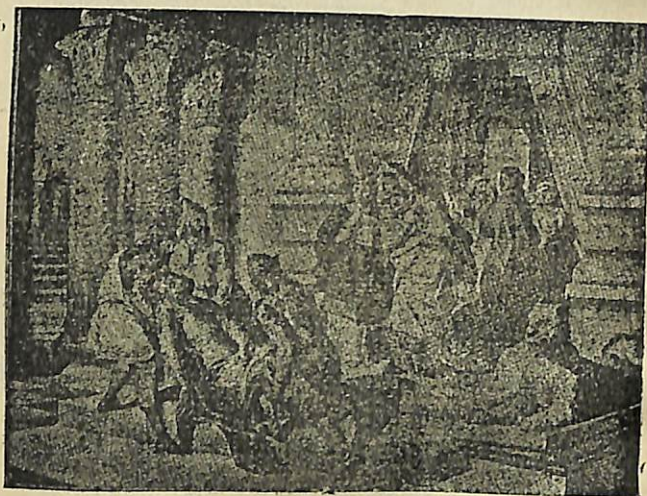
Շամիրամ լսելով Արայի գեղեցկութեան համբաւը, ուղեց անոր հետ ամուսնանալ։ Բայց որովհետեւ Արա ամուսնացած էր Նուարդ անուն հայ իշխանուհիի մը հետ, չուզեց իր կիներ ձգել երեսի վրայ և մերժեց Շամիրամի առաջարկը։

Շամիրամ քանի մը անդամ նորէն պատգամաւորներ ղրկեց. Արայի, բայց անօգուտ։ Այն ատեն զայրացած մեծ զօրքով արշաւեց. Հայաստան և ուղեց բոլոր նութեամբ ամուսնանալ։

Արա իր պատիւը պաշտպանելու համար անոր դէմ

եղաւ իր սակաւաթիւ զինուորներով: Պատերազմը սկսաւ: Շամիրամի նպատակը Արան սպանել չէր, ուստի նա իր զինուորներուն պատուիրեց որ Արան չսպանեն, ողջ իրեն տանին:

Կռիւի տաք միջոցին, Շամիրամի զօրքերը չկրցան ճանչնալ Արան անոր քաջերուն մէջէն և առանց գիտնալու սպաննեցին զայն: Հայերը յաղթուեցան: Բայց տեսնելով իրենց տառաջնորդին մահը, սկսան կատաղի

Արայի դիակը Շամիրամի առջեւ

կերպով կուռիլ Շամիրամի զինուորներուն դէմ, որպէս զի անոր մահուան վրէժը լուծեն և անոր դիակը խնն:

Շամիրամ անոնց առջեւ ելաւ և ըսաւ.

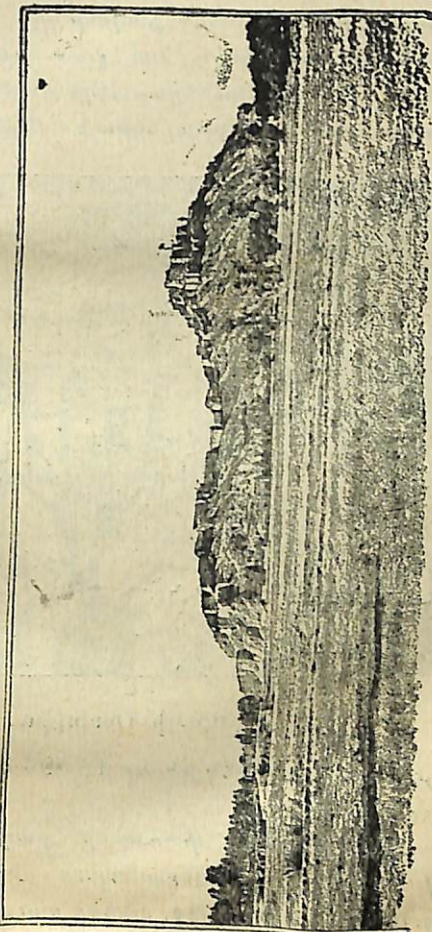
— Հրամայեցի իմ աստուածներուն որ Արայի վերքերը լիզեն և զայն կենդանացնեն:

Շամիրամ ինքն ալ շատ սիրելով Արա Գեղեցիկը,

շատ ողբաց անոր մահը, և կ'ըսէր թէ անկարելի էր որ այսպիսի գեղեցիկ ու քաջ մէկը մեռնի:

Այդ պատճառով հրաման ըրած էր որ անոր դիակը բարձր տեղ մը դնեն, որպէս զի Առլիզ կոչուած աստուածները լիզեն ու կենդանացնեն:

Երկու երեք օր ետքը Շամիրամ լտեմնելով որ դիակը նեխիլ սկսած է, հրամայեց Հայերէն զազանի՝ թաղել: Եւ որպէս զի Հայերը չիմանան ու չապստամբին, Արային հազուստները ուրիշ մարդու մը հազցուց և հեռուէն Հայերուն ցոյց տալով հաւատացուց, թէ աստուածները Արայի վերքերը լիզելով կենդանացրեր են: Ըսաւ նաեւ թէ Արան մինչեւ իր մահը իր ժողովորդին մնայ:

Վանի բերդն ու Բաղաբ

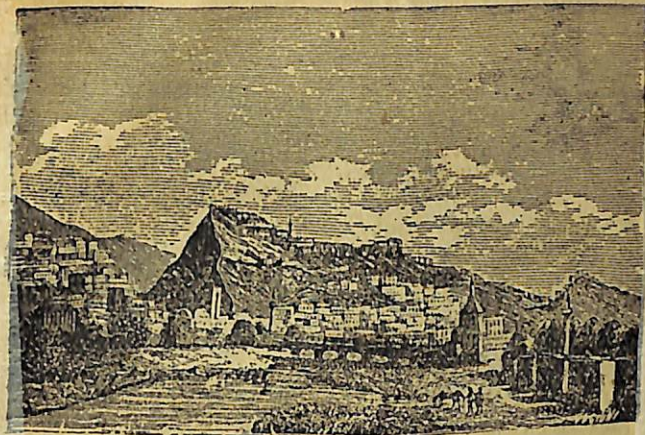
քոններ եւ մայրաքաղաք: Ամէնէն կարեւորները եղած են Անի, Արսաւաս, Վաղարշապատ, Կարս, Վան (Աղքամար), Եդեսիա, Սիս, Դուին, Լամբրոն, Տարսոն, Սեբասիա, Կարին, Երզնկա, Մուշ, Խարբերդ, Տիգրանակերտ, Ալեքսանդրապոլ, Երեւան, Եւայրն:

Անի քաղաքը հիմնուած էր Ժ. դարուն, Առոս Բագրատունի թագաւորին կողմէ: Եղաւ մայրաքաղաք Բագրատունեան թագաւորութեան: Մեծ ու վաճառաշահ կեդրոն մը դարձաւ. ունէր մէկ միլիոնի չափ բնակիչ, 1001 եկեղեցի, հսկայ պարիսպներ, շքեղ պալատներ, հոյակապ շէնքեր: Մէկ քանի անգամ երկրաշարժներէ կործանեցաւ ԺԴ. դարուն: Անոր աւերակները սկսաւ փոքել ուստի գիտնական Նիկողոս Մառ եւ երեւան եկան հայ ճարտարապետութեան գեղեցիկ շէնքերուն մնացորդները: Անիի աւերակները, Ախուրեան գետին եզերքը, այժմ կը գտնուին Թուրքերուն ձեռքը:

Արսաւաս.— Հայոց Արտաշէս թագաւորը, հռչակաւոր Աննիբալի խորհրդով, շինեց այս քաղաքը, Երասխ գետին եզերքը, Քրիստոսէ առաջ, երկրորդ դարուն: Անկէ ետք 5-600 տարի, ընդհանրապէս եղաւ մայրաքաղաք: Քանի քանի անգամ կործանեցաւ պատերազմներու միջոցին եւ վերստին շինուեցաւ: Այժմ աւերակ փոքրիկ գիւղ մըն է՝ Երեւանի մօտերը:

Վաղարշապատ հիմնուած էր Հայոց Վաղարշակ թագաւորէն, Քասաղ եւ Հրազդան գետերուն մէջտեղ, դաշտին մէջ: Եղած է մայրաքաղաք: Այս քաղաքին քովիկ կառուցուած են Էջմիածնի վանքն ու եկեղեցիները, ուր կը նստի Հայոց Ընդհանրական Կաթողիկոսը: Վաղարշապատ այժմ փոքրիկ գիւղ մըն է:

Կարս.— Նշանաւոր բերդաքաղաք մըն է: Ժ. դարուն Բագրատունի թագաւորներէն մէկ ճիւղը իբրեւ թա-

Կարս բերդաքաղաք

գաւոր նստաւ այս քաղաքին մէջ եւ կոչուեցաւ «Կարուց թագաւորութիւն»: Կարսը քանի քանի անգամ պատերազմի վայր եղած է: 1920 ին գրաւուեցաւ Թուրքերուն կողմէ:

Վան.— Վանայ ծովին եզերքը նշանաւոր քաղաք մըն է, կառուցուած Ուրարտուի թագաւորներէն: Հին ատեն կը կոչուէր Տոսպ: Վան եղաւ մայրաքաղաք Արտաւանի թագաւորներուն, որոնք շքեղ պալատներ շինեցին ու ամրացուցին քաղաքը, մասնաւորաբար կը նստէին Աղքամար կղզիին մէջ: Արծրունի վերջին թագաւորը՝ Սենեֆեռիմ Վանը թողուց եւ մեծ բազմութեամբ՝ ժողովուրդով գաղթեց Սեբասիա (Սվազ) եւ հոն մեռաւ:

Սիս.— Կիլիկիոյ մէջ, Ռուբինեան իշխանութեան մէկ մայրաքաղաքը եղաւ. հիմնուեցաւ 1186 ին Լեւոն Բ թագաւորէն: Նշանաւոր էր Սիսի մայրավանքը, ուր

Զ. ԴԱՍ

ԱՐԱՅԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Արայի մահէն ետքը Հայաստան Ասորեստանի գերիշխանութեան տակ ինկաւ: Հայ իշխանները որդւոց որդի կը կառավարէին երկիրը, բայց տարեկան տուրք կը վճարէին Ասորեստանի:

Արա Գեղեցիկ իր Նուարդ կնոջմէն ունէր Կարդոս անուն տղայ մը: Երբ Արա մեռաւ, Կարդոս 12 տարեկան էր: Շամիրամ անոր անունը փոխեց և Արա դրաւ՝ հօրը յիշատակին համար: Ասորեստանցիներուն կողմէ Հայոց վրայ դրուած առաջին իշխանը եղաւ Կարդոս-Արա, ուրիշ մինչեւ Պարոյր 28 իշխաններու անուն կը յիշուի բայց դժբախտաբար անոնց բոլորին գործերը յայտնի չեն, կորսուած է անոնց պատմութիւնը:

Այդ 28 իշխաններուն մէջ նշանաւորներն են Կարդոս, որ Շամիրամի օգնութեան երթալով պատերազմեցաւ Նինուասի դէմ: Նինուաս Շամիրամի փոքրիկ որդին էր: Շամիրամ իր բոլոր որդիները սպաննել տուած էր որ ինքը միայն իշխէ, բայց Նինուասը ազատուած ու փախցուած էր: Նինուաս մեծնալով զօրք ժողովեց և իր մօրը վրայ պատերազմի գնաց: Պատերազմի միջոցին Շամիրամ և Կարդոս սպաննուեցան:

Կարդոս որդի մը ունէր, որուն անունն էր Անուշաւան: Անոր համար կը պատմուի թէ շատ խելացի, իմաստուն մէկն էր: Ան կը կոչուէր Սօս, որովհետեւ պզտիկ եղած ատեն նուիրուած էր Արմաւիրի մօտ գլխաւոր սրբազան անտառի սօսի ծառերուն: Մեր պա-

պերը ծառերը կը պաշտէին, որովհետեւ կը կարծէին թէ անոնց մէջ ոգի կայ:

Անուշաւան սօսիներունց կը նուիրուի

Անուշաւան իր հօրը Կարդոսի մեռնելէն ետքը գերի տարուեցաւ Նինուէ՝ Նինուասի կողմէն: Ան իր խելացիութիւնովն ու բարեկամներու օգնութեամբ իրաւունք ստացաւ իր հայրենի երկիրը կառավարելու, պայմանաւ որ տուրք վճարէ Ասորեստանցիներուն:

Անուշաւան անորդի մեռաւ:

Անոր յաջորդեց հայկազուն նահապետ մը, որուն անունն էր Պարիս:

Պարէտէն ետքը ամենէն նշանաւոր իշխանն է Զարմայրը, որ Ասորեստանցոց Տեւղամօս թագաւորին օգնութեան դնաց, Տրովադա քաղաքը պաշտպանելու

Զարմայր կ'սպաննուի Աֆիլեաէն

համար հին Յոյներուն կամ Հեղինէնուն դէմ: Տրուա-
դայի իշխանը Զարմայրին ալ լստրեկամն էր: Զարմայր
սպաննուեցաւ պատերազ-
մին մէջ հելլէն քաջէ մը,
որուն անունն էր Աֆիլլէս:

Սենեֆերիմ քաղաւոր

Զարմայրէն ետք ու-
րիշ անուանի իշխան մըն
ալ ունէինք Սկայորդի ա-
նունով: Անոր օրով Ասո-
րեստոնի Սենեքերիմ թա-
գաւորին որդիները, Ադ-
րաւեղեֆ և Սաւաստար, ի-
րենց հայրը սպաննելով
Հայաստան փախան:

Սկայորդին սլաւուով ընդունեց զանոնք և բնա-
կութեան համար երկիր տուաւ անոնց:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Արայի մահէն ետքը Ասորեստանցիներու գերիշխանութեան
տակ հայ իշխաններ կառավարեցին երկիրը, տուրք տալով Նին-
ուէի թագաւորներուն: Արայի որդին էր Կարդոս, ուրիշ մինչեւ
Պարոյր 28 իշխաններ եղած են: Նշանաւորներն են Կարդոս, որ
մեռաւ Շամիրամի օգնութեան երթալով Նինուէի դէմ մղուած
պատերազմին մէջ: Անուշաւան, Կարդոսի որդին՝ նշանաւոր՝ սո-
սիներուն նուիրուած ըլլալուն համար: Զարմայրը անուանի է Տրո-
վադայի պատերազմին մասնակցած ըլլալուն համար: Իսկ Սկա-
յորդիի օրով Հայաստան փախած են Սենեքերիմի երկու որդիներ-
ը, Ադրամեղէք եւ Սանասար, որոնք սպաննած էին իրենց հայրը:

Զարգացման բաժին.— Տրովադայի պատերազմին աւանդա-
վէպի մասին մեր այս դասընթացքի Տարր. Բ. տարիի ԺԲ դասին
ուղղութեամբ, քիչ մը աւելի լայն ծանօթութիւններ տալ աշա-
կերտներուն: Նոյնպէս Սենեքերիմի սպանութեան պարագան քիչ
մը աւելի ընդլայնել:

Է. Դ Ա Ս

Պ Ա Ր Ո Յ Ր

Սկայորդիի որդին էր Պարոյր, որ Հայոց առաջին
թագաւորը եղաւ:

Պարոյրի Ժամանակ Ասորեստանի կամ Նինուէի թա-
գաւորները շատ զեղխ ու անպարկեշտ կեանք մը ան-

ցընելով տկարացած էին։ Իրենց երկիրը աղքատացած էր։ Ասորեստանի արեւելեան կողմը երկիր մը կար, ուր կը բնակէին Մարերը կամ Մեդացիները։ Մեդացի Նիւֆարի երկիրն էր աղ։ Այդ երկրին իշխանն էր Կիաքսար։

Կիաքսար իր զինուորները կանոնաւորեց, երկիրը բարեկարգեց և իր թշնամիները պատժեց։ Ան ուզեց Նինուէի վրայ երթալով քաղաքը պաշարել և գրաւել, Ասորեստանի թագաւորն ալ սպաննել։ Առաւ իր զինուորները և գնաց պաշարեց։

Բայց ուրիշ բարբարոս վայրենի ժողովուրդներ իր

երկիրը յարձակեցան և սկսան թալանել։ Կիաքսար ստիպուեցաւ իր երկիրը պաշտպանելու համար թողուլ Նինուէն և ետ դառնալ։ Կուռեցաւ բարբարոսներուն հետ և յաղթուեցաւ։ Խոնարհեցաւ և պարտաւորուեցաւ տուրք տալ։

Քանի մը տարի վերջը սկսաւ ուրիշ դրացի իշխաններու հետ բարեկամութեան դաշինք հաստատել։ Պարոյր իշխանին հետ ալ բարեկամացաւ։ Օր մը բարբա-

Բարբարոսներ (Սկիւթացիք) կը պատրաստեն իրենց զենքերը

յոսներուն գլխաւորները խնջոյքի հրաւիրեց և խնջոյքի մէջ՝ գինովցած ատեն՝ իր զինուորներով խաղանեց զանոնք։ Բարբարոսները սկսաւ վառտիլ իր երկիրէն։

Անկէ ետքը Պարոյրի և Բաբելոնի իշխանին հետ նորէն յարձակեցաւ Նինուէի վրայ։ Քաղաքը պաշարեցին և գրաւեցին։ Նինուէն հիմնադրուեցաւ կործանեցին, իսկ Ասորեստանցիներու թագաւորը, Սարգանաբալ, թշնամիներուն ձեռքը չիցնալու համար, ինքզինքը կրակը ձգեց և իր ընտանիքին հետ իր պալատի բոցերուն մէջ այրեցաւ։

Կիւքսար շնորհակալ ըլլալով Պարոյրին՝ անոր թագաւորական թագ տուաւ։ Այսպէսով Հայերը Ասորեստանցիներուն տուրք տալէն ազատուեցան և ունեցան իրենց թագաւորը։

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սկայորդիի որդին էր Պարոյր։ Պարոյրի ժամանակ Մարաց Կիւքսար թագաւորը զօրք ժողովեց եւ նինուէի վրայ գնաց, բայց բարբարոսներուն պատճառով ետ դարձաւ ու անոնցմէ յաղթուեցաւ։ Խնջոյրի մէջ սպաննեց անոնց գլխաւորները եւ մնացածները վռնտեց։ Բարեկամ եղաւ Պարոյրի եւ Բաբելոնի իշխանին, որոնց հետ նինուէն զրաւեց եւ կործանեց։ Սարդանաբալ ինքզինքը այրեց։ Կիւքսար թագով պատուեց Պարոյրը, որ եղաւ Հայերուն առաջին թագաւորը։

Զարգացման բաժին. — Կարելի է քիչ մը աւելի լայն ծանօթութիւններ տալ բարբարոսներու (=Սկիւթացիներու) մասին, թուելով անոնց բարբարիկ բարքերը։

Ը. ԴԱՍ

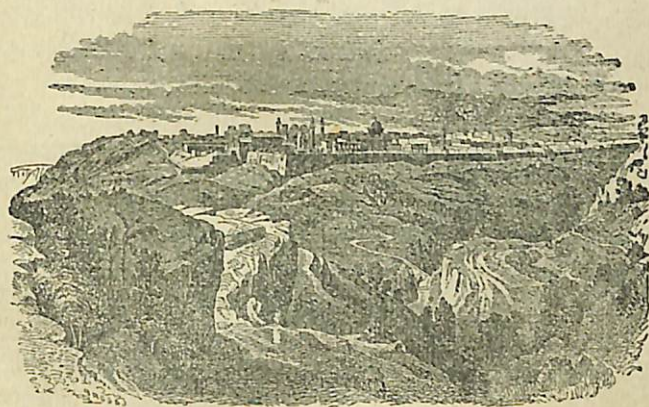
ՀՐԱԶԵԱՅ ԵՒ ԻՐ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

Երբ Պարոյր մեռաւ, անոր յաջորդեց իր որդին Հրաչեայ։ Անոր այս անունը տուած էին, որովհետեւ գեղեցիկ դէմք, պայծառ երես ու բոցեղէն աչքեր ունէր։

Հրաչեայ իր հօրը պէս բարեկամ եղաւ Մարաց և Բաբելացոց հետ։ Եւ այդ պատճառով Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր թագաւորին օգնութիւն գնաց։

Նաբուգոդոնոսոր և Հրաչեայ, ժողովելով իրենց զինուորները, արշաւեցին Հրեաներու երկիրը, Երուսաղէմի վրայ։

Երկար ժամանակ պաշարեցին քաղաքը, որով սաստիկ ուով ինկաւ բնակիչներուն մէջ։ Անոնք ստիպ-

Երուսաղէմ

ուեցան անձնատուր ըլլալ։ Նաբուգոդոնոսոր Հրեաներուն թագաւորին տղաքը սպաննել տուաւ. անոր աչքին առջեւ, յետոյ անոր աչքերը փորել տուաւ և Բաբելոն գերի զրկեց։

Հրաչեայ և Նաբուգոդոնոսոր մտան Երուսաղէմ. հոն փառաւոր տաճար մը կար, Սողոմոնի իմաստունի շինած տաճարը, մտան անոր մէջ, թանկագին առարկաներ առին և ապա տաճարն ու քաղաքը կործանեցին։

Բաղմաթիւ Հրեաներ գերի տարին Բաբելոն: Հրաչեայ այդ հրեայ գերիներէն խումբ մը բերաւ բնակեցուց Հայաստանի մէջ: Այդ գերիներուն մէջ նշանաւոր էր Շաբաթ կամ Սմբատ անունով իշխանը, որուն սերունդէն առաջ եկաւ Բագրատունեաց մեծ նախարարութիւնը:

Հրաչեայի յաջորդեց մէկ երկու հայ թագաւորներ, որոնց մասին դժբախտաբար մեծ բան մը չենք գիտեր. անոնց պատմութիւնը կորսուած է:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Պարոյրի յաջորդեց Հրաչեայ, որ իր հօրը պէս բարեկամ եղաւ Մարաց եւ Բաբելոնացոց հետ: Նաբուգոդոնոսորի օգնութեան երթալով Երուսաղէմը առին եւ հրեայ գերիներ բերին: Հրաչեայ փորրիկ գաղթականութիւն մը բերաւ նստեցուց Հայաստան, Սմբատ կամ Շամբաթ հրեայ իշխանէն սերեցան Բագրատունիները: Հրաչեայի յաջորդներու մասին բան մը չենք գիտեր դժբախտաբար:

Ջադգացման բաժին. — Ուսուցիչը կրնայ ըիչ մը լայն ծանօթութիւններ տալ Յուդայի թագաւորութեան, Երուսաղէմի մասին: Պէտք է հասկնել թէ հին ատեն գերի վարել սովոր էին ինքնակալներ որոշ նպատակներու համար: Կարելի է խօսիլ գերիներու ազդեցութեան մասին եւս, բայց ամենէն աւելի գերեզմանութեան ու անոր ջնջումի մասին:

Թ. ԴԱՍ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՈՒԱՆԴԵԱՆ

Հրաչեայէն ետք Հայաստանի վրայ իշխող թագաւորներէն մէկն էր Երուանդ, որուն որդին էր Տիգրան Ա.: Երուանդը քիչ ապրած ըլլալուն համար կը կոչուի Սակաւակեաց, իսկ Տիգրանը իր հօրը անունով՝ Տիգրան Երուանդեան:

Տիգրանը մեր թագաւորներուն ամենէն զօրաւորը, ամենէն իմաստունը և քաջն էր: Մեր սկսպերն ու գուսանները այսպէս կը նկարագրէին Տիգրանը:

Անոր մազերը չէկ էին ու դանգուր, երեսը զուարթ սպիտակ ու կարմիր, քաղցրահայեաց, մարմնով յաղթանդամ, թիկունքը լայն, ազդրները լեցունկեկ, ոտները՝ չափաւոր. իսկ ինքը պարկեշտ էր ու չափաւոր՝ ամէն բանի մէջ, թէ կէրուխումի և թէ զուարճութիւններու մէջ: Նա ամէնքին վրայ հաւատարմացածով կը նայէր, արդար էր և ղթած:

Իր երկիրը բարեկարգելու համար հոգ տանելով, կանոնաւորեց իր զինուորները: Հեծեկազօրքը բաղմացուց, հետեւակ զօրքը կրթեց և ամէնուն ձեռքը սուրտէգ ու նիզակ տուաւ, վահաններով և դրահներով զինեց:

Տիգրան այսպիսի ընտիր զինուորներուն գլուխը անցնելով արշաւեց Հայաստանի արեւմտեան կողմը և գնաց մինչեւ Միջերկրական ծովին եզերքները: Գրաւեց շատ երկիրներ և անոնց վրայ հարկ դնելով՝ դարձաւ իր հայրենիքը:

Հայերը սկսան հարստանալ, վաճառականութիւն

ընել, իրենց պետքերը հեռու տեղերէ կը բերէին. անկէ ետքը սխտան աղէկ հագնիլ ու զարդարուիլ:

Տիգրանի ժամանակ Մարաց թագաւորն էր Աշղահակ: Անոր թոռն էր Կիւրոս, որ Պարսիկներուն իշխանն էր: Կիւրոս կ'ուզէր իր պապին ձեռքէն թագաւորութիւնը խլել, ատոր համար բարեկամացաւ Տիգրանի հետ:

Աժդահակ, իմանալով Կիւրոսի և Տիգրանի բարեկամանալը՝ շատ վախցաւ. գիշեր ցերեկ կը մտածէր իր վիճակին վրայ:

Աժդահակի երազը

Գիշերքմը սոսկալի երազ մը տեսաւ. Իբրեւ թէ Հայոց ձիւնապատ լեռներէն մէկին վրայ ծիրանի հազած գեղեցիկ կլին մը նստած էր: Նա յանկարծ երեք չա-

փահաս կտրիճներ ծնաւ: Անոնցմէ առաջինը առիւծի մը վրայ հեծաւ և արեւմտեան կողմը դիմեց, երկրորդը լինձի մը վրայ նստաւ ու դիմեց դէպի հիւսիս, իսկ երրորդը ահագին վիշապ մը սանձելով յարձակեցաւ Մարաց տէրութեան վրայ:

Երրորդը առիւծի նման թեւեր առած հասաւ Աժդահակի պալատին մօտ, որուն տանիքին վրայ Աժդահակ զոհ կը մատուցանէր, թաւ դէպի թագաւորը և կ'ուզէր կռուքերը կործանել: Թագաւորը մէջ մտաւ ու կռուի ընտելեցաւ այդ կտրիճին հետ, բայց յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ:

Աժդահակ սարսափած արթնցաւ և իր մօտ կանչեց խորհրդականները, անոնց պատմեց իր երազը ու խորհուրդ հարցուց:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Երուանդի որդին էր Տիգրան Ա., որ շատ գեղեցիկ, խելացի եւ քաջ մէկն էր: Ան կարգի դրաւ իր զինուորները, ծիւղորները քաղմացուց, նոր զէնքեր տուաւ անոնց ամէն մէկին: Ապա քալեց Հայաստանի արեւմտեան կողմը, մինչեւ միջերկրական ծովը գտնուած երկիրները գրաւեց: Բարեկամացաւ Պարսից Կիւրոս թագաւորին, որ Աժդահակի թոռն էր եւ կ'ուզէր իր պապին ձեռքէն խլել իշխանութիւնը: Աժդահակ վախնալով երազ մը տեսաւ. հայոց լեռներէն մեկին վրայ կին մը երեք կտրիճ կը ծնի, երեքը մէյմէկ կենդանիի վրայ մէյմէկ կողմ կ'երթան. երրորդը վիշապի մը վրայ նստած կուգայ կ'սպաննէ Աժդահակը, որ երազէն արթընալով խորհրդականները կը կանչէ, խորհուրդ հարցնելու համար:

Ջառգացման բաժին. — Կիւրոսի եւ անոր տոհմի մասին աւելի լայն ծանօթութիւններ ապ:

Ճ. ԴԱՍ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՒ ԱԺԴԱՀԱԿ

Աժդահակն իր խորհրդականները մտածեցին և որոշեցին խարդախութիւնով սպաննել կամ թունաւորել Տիգրանը։ Աժդահակ դեռ պան զրկեց ընծաներով Տիգրանի և խընդրեց, որ Տիգրանուհի քոյրը իրեն կնութեան տայ։ Տիգրան ընդունեց և իր քոյրը զրկեց Մարաստան։ Աժդահակ պատուով ընդունեց զայն։

Աժդահակ կ'ընդունի Տիգրանուհին

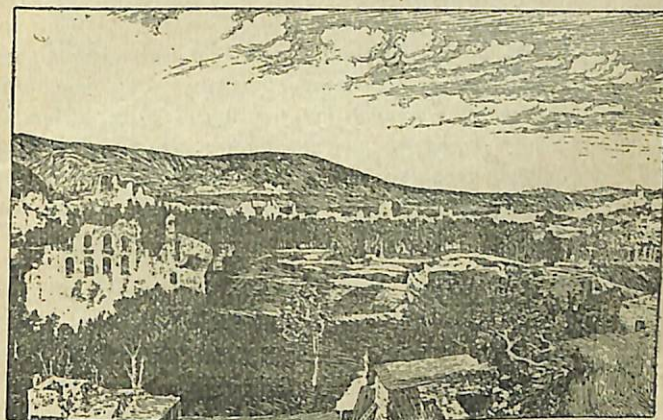
Օր մը Աժդահակ Տիգրանուհին իր մօտ հրաւիրելով ըսաւ անոր.

— Դուն չեմ գիտեր թէ որչափ նախանձուտ է Տիգրա-

նի կինը Զարուհին. ան աչք տնկած է քու վրայ և մեր դէմ կը զրդուէ Տիգրանը, որպէս զի Տիգրանը Մարերու թագաւոր ըլլայ և ինքն ալ թագուհի։ Հնար մը գտիր այս խայտառակութեան վերջ մը դնելու համար։

Տիգրանուհի շուտով հասկցաւ Աժդահակի միտքը, հաւատարիմ մէկու մը միջոցաւ գաղտնի իմաց տուաւ Տիգրանին՝ Աժդահակի չար դիտաւորութիւնը։

Ուստի երբ Աժդահակ Հայոց թագաւորը հրաւիրեց որ երկու երկիրներուն սանձմանալու իւր դայ՝ իբրեւ թէ կարեւոր գործի մը վրայ խորհրդակցելու համար, Տիգրան իր զօրքն առաւ և Մարաց վրայ գնաց։

Տիգրանակերտ (Ֆարդին)

Տիգրանուհի յարմար միջոցը գտաւ իր եղբորը բանակը փախչելու համար։ Կօիւր սկսաւ, Տիգրան իր նիզակովը Աժդահակը սպաննեց։ Շատերը սպաննուեցան։ Աժդահակի առաջին կինը, Անոյշ, և թագաւորա-

կան ցեղէն բազմութիւն աղջիկներ ու պատանիներ գերի
խնկան Հայոց ձեռքը:

Տիգրան իր սիրելի քոյրը բնակեցուց իր շինած
Տիգրանակէտ քաղաքին մէջ: Իսկ միւս գերիները տա-
րաւ նստեցուց Մասիս լեռան մօտ: Անոնցմէ առաջ ե-
կան Մուրացան (այսինքն Մարացւոց) նախարարու-
թիւնը:

Տիգրանի բարեկամ Կիւրոսը տէր եղաւ Աժդահա-
կի թագաւորութեան ու երկրին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Խորհրդականներու խորհուրդին համեմատ Աժդահակ ամուս-
նացաւ Տիգրանուհիի հետ: Ուզեց զայն գործիք ընել, սպաննելու
համար Տիգրանը, բայց Տիգրանուհի լուր տուաւ: Երբ Աժդահակ
Տիգրանը հրաւիրեց իբրեւ թէ խորհրդակցելու, Հայոց թագաւորը
գործով գնաց, քոյրն ազատեց, Աժդահակը սպաննեց: Քոյրը բնա-
կեցուց Տիգրանակերտի մէջ, իսկ միւս գերիները Մասիսի մօտ
անոնցմէ են Մուրացանները:

Ջաւադգման բաժին.—Ծանօթացնել թէ Աժդահակ ի՞նչ կը
նշանակէ (վիշապ), անոր շուրջ եղած աւանդութիւնները, Մարե-
րու մասին քիչ կը տեսիլ լայն ծանօթութիւններով խօսիլ, վիշա-
պազունք անունը բացատրել Աժդահակով եւն:

ԺԱ. ԴԱՍ

ՏԻԳՐԱՆԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

Տիգրանի մահէն ետք անոր կը յաջորդէ իր երրորդ
որդին Վահագն, որ իր քաջագործութիւններուն համար
հին Հայերը աստուածացուցին զինքը: Մեր երգիչները
դարմանալի բաներ կը պատմեն անոր մասին, անոնք
Յոյներուն Հերակլէսին հետ կը համեմատեն:

Յարդգողի նաճապարհը

Կ'ըսէին թէ վիշապներուն հետ կռուած և յաղթած
է ան. այդ պատճառով կոչուած է նաև Վիշապախաղ
(վիշապ սպաննող): Կ'ըսէին դարձեալ թէ Ասորոց Բար-
շամ նահապետին յարդը գողցած ու երկինք տարած

է, բայց ճամբան յարդը թափթփելով մնացած ու աստ-
ղերու փոխուած է: Մինչև հիմակ կայ և Յարդղողի
ճանապարհը կը կոչուի:

Ոչ միայն Հայերը այլ և վայրիները անոր արձանը
կանգնելով, կը պաշտէին զոհերով: Ան կը նմանցնէին
նաև առաւօտ ծագող արեւին:

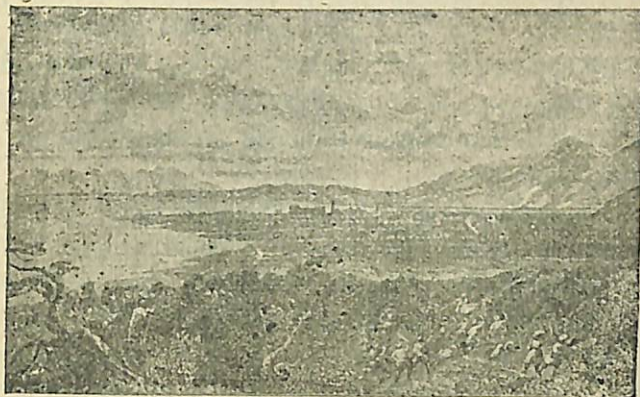
Վահագնէն ետք եղած են մէկ քանի հայ թագա-
ւորներ, բայց անոնց վրայ բան մը չենք գիտեր: Անոնց
մէջէն մէկն էր Վան, որուն անունով Շաւիրաւակերս
քաղաքը կոչուեցաւ Վան, իսկ Աղի կամ Բզնունեաց
ծովը՝ Վանայ ծով:

Նոյնպէս այդ թագաւորներէն մէկն էր նաև Վահե,
որ քաջ մարդ մըն էր:

Մեծն Աղեփաանդ

Մեծն Աղեփաանդը բազմաթիւ զօրքով կ'արշաւէ
Պարսիկներուն երկիրներուն վրայ: Որովհետեւ Վահե
Պարսից թագաւորին բարեկամն ու դաշնակիցն էր, իբր
զինուորներով օգնութեան կ'երթայ Պարսից թագաւորին:

Իսսի դաշք, Հայոց ծոցին մօտ

Աղեփաանդ ձի հեծած կը կռուի

Մեծ պատերազմ մը կը մղուի իստու բառած տեղը։
Յետոյ Առքերս կոչուած քաղաքին մօտ։ Յոյները կը
յարձակին Պարսիկներուն վրայ, որոնք կը փախչին։
Հայերը տեսնելով որ Պարսիկները կը փախչին, իրենք
ալ կը քաջուին։ Վասէ կ'առնէ իր զինուորները և կը
դառնայ Հայաստան։

Մեծն Աղեքսանդր ուղեց հնազանդեցնել Վահէն,
ատոր համար քալեց անոր վրայ։ Վահէ դէմ ելաւ
անոր և քաջութիւնը կռուեցաւ։ Սակայն կռուի միջոցին
Աղեքսանդր նետով մը սպաննեց զայն։

Հայաստան անկէ ետքը ինկաւ Աղեքսանդրի իշ-
խանութեան տակ։ Հայկազանց իշխանութիւնը վերջա-
ցաւ Վահէի մահովը։

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Տիգրանի կը յաջորդէ Վանագն, որ իր քաջութեան համար
իրեւն աստուած կը պաշտուի Հայերէն ու Վրացիներէն։ Անկէ ետ-
քը մէկ քանի անձանօթ թագաւորներ եղած են. անոնցմէ մէկն է
Վան, ամէնէն նշանաւորն է Վանէ, որ Մեծն Աղեքսանդրէն կ'ըս-
պաննուի։ Հայկազանց հարստութեան վերջին թագաւորը կ'ըլլայ
Վանէ։

Ջաղացման բաժին — Կարելի եւ կարելոր է աշակերտնե-
րուն ծանօթացնել Հեռակէսի արկածները կամ քաջագործութիւն-
ները, խօսիլ նաեւ Ծիրկաթինի կազմութեան մասին ամփոփ, Աղեք-
սանդրի կեանքին ու արշաւանքներու մասին եւայլն։

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ժ. Գ. Ս. Ս.

ՎԱՆԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

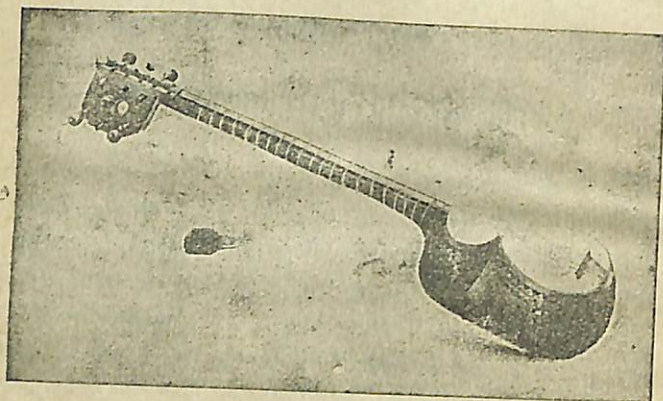
Մինչև հիմակ սորվեցանք Հայոց աւանդական պատ-
մութեան առաջին մասը, այսինքն՝ Հայկազանց Հարս-
տութիւնը։ Այսօր համառօտ կերպով պիտի սորվինք
նաեւ Հայաստանի ճշմարիտ պատմութեան առաջին մասը։

Հին ժամանակ ոչ գիր կար, ոչ տպագրութիւն։
Մարդիկ չէին կրնար իրենց ժամանակ պատահած դէպ-
քերը գրի առնել։ Իրենց նշանաւոր թագաւորներուն,
մեծ պատերազմներուն և քաջութիւններուն վրայ չէին
կրնար պատմութիւններ գրել։

Հիմակ մենք դպրոցներ ունինք, հոն ուսուցիչները
իրենց աշակերտներուն կը պատմեն իրենց ազգին պատ-
մութիւնը և աշակերտները միտք պահելով կը սորվին։
հին ժամանակ դպրոցներ և ուսուցիչներ ալ չի կային։
Բայց ատոր փոխարէն հին ատեն կային գուսաններ,
երգիչներ (աշուղ), որոնք գիւղէ գիւղ և քաղաքէ քա-
ղաք պտտելով հին մարդերու պատմութիւնը երգի
ձեւով կը պատմէին։ Անոնք կ'երգէին հին քաջերու
գործերը՝ հանդիսաւոր տօներու միջոցին։ Ունէին այլ և
այլ քաղցրաձայն նուագարաններ, ինչպէս քառը։

Գուսաններէն զատ տունին ծերունիները, ձմեռ
ժամանակ, երկար իրիկունները, իրենց բոլորաբը
կ'առնէին իրենց փոքրիկները և անոնց կը պատմէին
սիրուն հէքեաթներ, կը պատմէին Հայկի, Աբամի,

Արայի, Տիգրանի և այլ պատմութիւնները : Տղաքներն ալ բերնէ բերան , լսելով կը սորվէին ու մեծնալով իրենց զաւակներուն կը պատմէին :

Թառ

Անոնց բոլոր պատմածները կը կոչուին Աւանդական Պատմութիւն, սրովհետեւ որդւոց որդի իրարու աւանդուած պատմութիւններ են անոնք :

Բնական է որ գիրի չառնուած և բերանացի աւանդուած պատմութիւնը բոլորովին ճիշտ չըլլար . որովհետեւ բերնէ բերան , կամաց կամաց կը փոխուի : Պապիկը պատմած ժամանակ մէկ երկու աղուոր բառեր կը գործածէ , աղան երբ կը մեծնայ իր պապիկին բառերը կը գործածէ , բայց ինքն ալ երկու երեք աղուոր բառեր և խօսքեր կ'աւելցնէ : Այսպէս հարիւր , երկու հարիւր տարի ետքը առաջին պապիկին պատմածէն բոլորովին տարբեր կերպով կ'սկսին պատմել : Ասոր համար է որ Աւանդական Պատմութիւնը ամէն կերպով ճիշտ չի կրնար ըլլալ :

Ուրեմն աւանդական պատմութիւնը սորվելէն ետքը , մենք պէտք է սորվինք նաև մեր ազգին բուն պատմութիւնը :

Իրտենք տրդէն աւանդական պատմութենէն որ մեր ազգին հիմնադիրը Հայկ՝ առաջին անգամ Հայաստանէն դուրս՝ հեռուն կը դառնուէր : Ան իր բոլոր ընտանիքը ժողվեց , իր սերունդի մարդերը հաւաքեց և եկաւ Հայաստան ու հոն բնակեցաւ : Հայաստանի մէջ կային արդէն օտար ցեղէ բնակիչներ , որոնք Հայկին հրնազանդեցան , Հայերու լեզուն սորվեցան և եղան Հայ : Հայաստանի այդ հին բնակիչները ո՞վ էին , ի՞նչ լեզու կը խօսէին , ի՞նչ սովորութիւններ ունէին , մարդ չի գիտեր : Աւանդական պատմութիւնը բան մը չըսեր անոնց մասին : Բայց մենք հիմակ զիրտենք այդ բոլորը :

Հայ առաջնորդներու կամ նահապետներու միջոցաւ Հայերը Հայաստան գալէն առաջ՝ Հայոց երկիրը բնակողները կը կոչուէին Խաղլիներ կամ Ուրարտացիներ :

Ուրարտացիները շատ նշանաւոր ժողովուրդ էին : Անոնք ունէին քաղաքներ , գիւղեր , թագաւորներ : Անոնց թագաւորները գիտէին քարի վրայ գիրեր գրել տալ : Վանի մէջ և Հայաստանի ամէն կողմերը այդ տեսակ արձանագրութիւններ շատ կան : Առաջ մարդ չէր կրնար կարդալ զանոնք , բայց հիմա կը կարդացուին և կը հասկցուին : Այդ գիրերը գրուած են քարերու վրայ փորուելով , փոքրիկ գամի , քեւեռի նման նշաններով , այդ պատճառով կոչուած են քեւեռաձև գիրեր :

Տեսէք թէ Ուրարտացիները ինչպէս մէկ , երկու կը գրէին : Վերէն վար քաշուած գամ մը կը նշանակէր մեկ , երկու գամը՝ երկու , երեք գամը՝ երեք , երեք գամին տակ լայն գլուխ գամ մը՝ չորս , ծուռ դարձած գամի գլուխ մը՝ տասը կային :

1	Y	18	Y Y Y
2	Y Y	19	Y Y Y
3	Y Y Y	20	Y Y
4	Y Y Y	21	Y Y
5	Y Y Y	30	Y Y Y
6	Y Y Y	40	Y Y Y
7	Y Y Y կամ Y Y Y Y	50	Y Y Y
8	Y Y Y կամ Y Y Y Y	60	Y
9	Y Y Y	70	Y Y
10	Y	80	Y Y
11	Y Y	90	Y Y Y
12	Y Y Y	100	Y
13	Y Y Y	120	Y Y Y
14	Y Y Y	200	Y Y Y
15	Y Y Y	1000	Y Y
16	Y Y Y	2000	Y Y Y
17	Y Y Y		

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԹՈՒԱՆՇԱՆՆԵՐ

Տեսէք նաև միւս էջին վրայ գրուած բեւեռա-
ձև գիրերը, որոնց մէջ վերէն վար մարդու պէս կանգ-
նած գամը կը նշանակէ՝ մարդ, երկու պզտիկ գամեր
ծուռ՝ իրարու վրայ դարձած, կը նշանակեն աշխարհ,

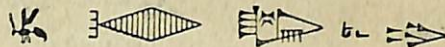
Y Մարդ	Y Y տէր
Y Աշխարհ, երկիր	Y Y բողոք, ամենայն
Y նշան յոգնակիի	Y Y երկիր
Y Y թագաւոր	Y Y Ardini Աստուած . Օր.
Y Y փայտ, ծառ	Y Y Աստուած
Y Y Y թռչուն	Y Y Y ջուր
Y Y Y յոգնակիի նշան	Y Y Y ոչխար
Y Y կին	Y Y Y երջանիկ
Y Y Y քաղաք	Y Y Y տեղ, վայր
Y Y Y եղ	Y Y Y գոմէշ, ցուլ.
Y Y Y մեծ	Y Y Y Toišba, Աս.
Y Y Y Y մեծագոր	տուած
Y Y Y Y տուն, տաճար	Y Y Y Y գետ
Y Y Y Y ազգ, ժողովուրդ	Y Y Y Y պալատ, տա.
Y Y Y Y Արձանագրու-	ծար
Y Y Y Y թիւն	Y Y Y Y արձանա.
Y Y Y Y զոհ	գրուած քար
Y Y Y Y Գուռ (քաղաքի)	Y Y Y Y թագաւոր
Y Y Y Y աջ	Y Y Y Y սեղան
Y Y Y Y մարդիկ, ժողո-	Y Y Y Y Y կին
Y Y Y Y վուրդ	Y Y Y Y Y գանն.
Y Y Y Y միս	

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՇԱՆՆԵՐ

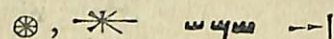
ինչպէս երկինքը ու երկիրը, որ իրարու վրայ դարձած վրաններու կը նմանին. ջուրի նման, գետի նման իրարու ետեւէ հոսող գամերու նշանները կը նշանակեն ջուր, գետ ևն.:

Աւաջ, երբ գիր չի կար տակաւին, մարդիկ քարերու և ծառերու վրայ կը շինէին պատկերներ, որոնք յետոյ գիրերու փոխուեցան: Օրինակ. տուն ըսելու և գրելու համար կը շինէին տունի պատկեր մը, մեղու ըսելու համար կը շինէին մեղուի պատկեր մը, երկինքի համար՝ երկինքի նման կլոր պատկեր մը: Բայց որովհետեւ պատկեր չի նկար շատ դժուար էր և ժամանակի կարօտ էր, կամայ կամայ սկսան պարզել ու գիծերու վերածել: Այսպէս մեղուի և երկինքի պատկերները սա ձեւափոխութիւնները կրեցին և պարզուեցան:

Մեղու

Երկինք

Հայաստանի մէջ գտնուած բազմաթիւ արձանադրութիւնները, ամէնքն ալ բնականաբար են, որոնք կը հասկցուին, բայց լեզուն զիտցուած չէ: Անոնց իմաստը կարելի է հասկնալ բայց չէ կարելի գիտնալ թէ ի՞նչ լեզուով գրուած են: Օրինակ, ինչպէս 10 թուանշանը բոլոր ազգերն ալ կը գրեն, կը հասկնան, բայց տարբեր կը հնչեն. Հայերը կ'ըսեն տասը, Թուրքերը՝ օն, Յոյները՝ տես, Փրանսացիները՝ ասի: Անանկ ալ գիտունները բնականաբար իմաստը կը հասկնան, բայց ինչ լեզուով գրուած ըլլալը չեն կրնար իմանալ, որովհետեւ հիմակ կորսուած է Ուրարտացիներու լեզուն:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հին ատեն չի կային գիր, դպրոց, ուսուցիչ եւ տպագրութիւն: Մարդիկ պատմութիւն չէին կրնար գրել: Դուսանները, երգիչները եւ ծերունիները բերնէ բերան կ'աւանդէին հին պատմութիւնները: Անոնց պատմածները կը կոչուին Աւանդական Պատմութիւն, որ բոլորովին ճիշդ չի կրնար ըլլալ: Աւանդական պատմութեան համեմատ, երբ Հայերը Հայաստան եկան՝ բնակեցան, հոն գտան տեղացի ժողովուրդ մը, որ հնազանդեցաւ եւ խառնուեցաւ Հայերուն: Այդ ժողովուրդը գիտենք հիմակ որ կը կոչուէին Խալդիներ, որոնք գիտէին արձանագրութիւններ գրել տալ: Անոնց գրած գիրերը բեւեռի կամ գամի նման ըլլալուն համար կոչուած են բեւեռածե գիրեր: Անոնց լեզուն չենք գիտեր բայց կը հասկնանք իմաստը:

Ջարգացման բաժին. — Մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ դարձնել գիրը, ցուցնել անոր կրած զիմալեղումները, պատկերագիր, մեհենագիր, գաղափարագիր, սեպագիր, վանկագիր եւլն. ևլն:

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ, ԱՐԱՄԷ

Ուրարտու և Նաիրի կը կոչուէր իսպառններու բնակած երկիրը, որ յետոյ կոչուեցաւ Հայաստան: Վանայ ծովն ալ կը կոչուէր՝ Նաիրիի ծով:

Ուրարտուի մէջ կային բազմաթիւ թագաւորներ և իշխաններ: Ամէն քաղաք, ամէն գիւղ իր իշխանն ունէր: Ամէն իշխան կամ թագաւոր կը կառավարէր իր գիւղը կամ քաղաքը:

Այս թագաւորները ու իշխանները երբեմն երբեմն իրարու հետ կռիւներ կ'ընէին: Մէկ քաղաքին թագաւորը միւս քաղաքի թագաւորին վրայ կը յարձակէր և անոր յաղթելով կը գրաւէր անոր քաղաքը:

Այսպէս իրենց մէջ միշտ կռիւ կար ու բռնութեամբ էին: Այնպէս որ երբ դուրսէն զօրաւոր թշնամի մը գար՝ ամէնքն ալ կը յաղթուէին:

Բայց Ուրարտուի թագաւորներուն մէջ նշանաւոր մէկը ելաւ. անոր անունն էր Արամէ:

Արամէ ամուր բերդաքաղաք մը ունէր, Շուգունիա անունով, որ Վանայ ծովուն քովերը կը գտնուէր: Արամէ մասնաւոր մարդեր զրկեց Ուրարտուի և Նաիրիի թագաւորներուն և ըսաւ.

— Եկէք միարանինք: Երբ իրարու մէջ բաժնուած ըլլանք, տկար կ'ըլլանք և Ասորեստանի թագաւորները մեր երկիրները արշաւելով՝ մեզի կը յաղթեն: Եթէ միանանք՝ զօրաւոր կ'ըլլանք և կրնանք զիմադրել մեր ամէնքի թշնամիին:

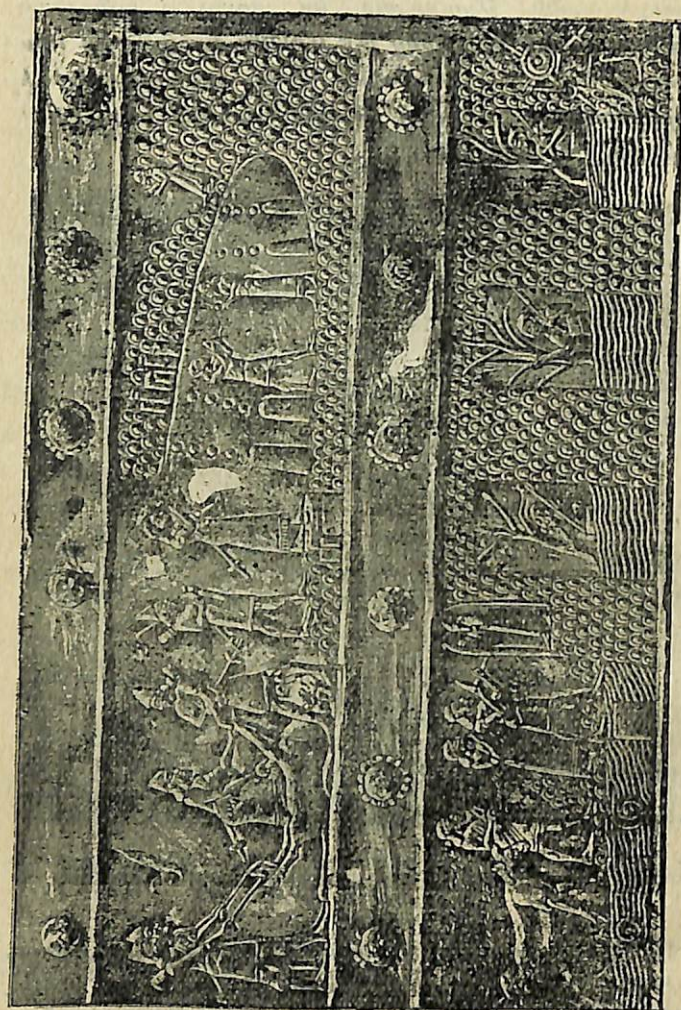
Արամէի խելացի խօսքերը լսելով, թագաւորներէն և իշխաններէն շատերը խօսք տուին և միաբանեցան: Միւս իշխաններն ալ միաբանելու վրայ էին:

Ասորեստանի թագաւորը կը կոչուէր այն ատեն Սաղմանասար, որ երբ լսեց թէ Արամէ իրարու կը միացընէ բոլոր մասն թագաւորները և կը պատրաստուի իր վրայ յարձակելու, ժողովեց իր զինուորները և արշաւեց դէպի Նաիրի և Ուրարտու:

Շուգունիացիները կը զիմադրեն Սաղմանասարի

Մէկ քանի գիւղեր ու քաղաքներ այրեց, բաւական ժողովուրդ ջարդեց և հասաւ Շուգունիայի մօտերը: Հոն լեռներուն մէջ Արամէի զինուորները յարձակեցան Սաղմանասարի վրայ: Անոնք ունէին փոքրիկ, կլոր վահաններ, երկար նիզակներ ու սուրեր:

Շուգունիացիները յաղթեցին և Սաղմանասար ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ: Ան կը կարծէր թէ Վանայ

Սաղմանասար զոն կը մատուցանէ վաճառ ծովու աստուածին եւ արձան կը կանգնէ նոյն ծովուն մօտ

ծովուն աստուածը իրեն դէմ բարկացած է: Հին ատեն Ուրարտուցիներուն պէս Ասորեստանցիներն ալ կը հաւատային թէ բոլոր դետերը ու ծովերը իրենց աստուածները ունին, ամէն քաղաք, ամէն տեղ և ամէն դաշտ ու լիւ իրենց աստուածներն ունին: Ուստի պէտք է պաշտել զոնոնք: Եթէ մէկը այդ աստուածներէն մէկուն պատիւ և զոն մատուցած չըլլար, կը բարկանար այդ աստուածը և թշնամութիւն կ'ընէր:

Այս պատճառով Սաղմանասար կարծեց թէ Նաիրիի երկրին աստուածը իրեն դէմ բարկացած է, ատոր համար ինքը յաղթուեցաւ: Եւ որովհետեւ Վանայ ծովը Նաիրիի ծով կը կրչուէր, դնաց անոր մօտ. զոնք մորթել տուաւ անոր մէջ բնակող աստուածին և իրեն արձանն ալ փորել տալով կանգնեց անոր քով:

Սաղմանասար թագաւորը դնաց Նինուէ, նոր զօրք ժողովեց և նորէն յարձակեցաւ Ուրարտուցիներուն վրայ: Արամէ նորէն անոր դէմը ելաւ և թոյլ չտուաւ որ Սաղմանասար իր երկիրը մօնէ և բոլորովին գրաւէ:

Արամէ աշխատեցաւ դարձեալ փոքրիկ թագաւորները միացնել: Այս անգամ արդէն յաջողելու վրա էր, երբ հիւանդացաւ ու մեռաւ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայաստանի հին անունն էր Ուրարտու եւ Նաիրի: Այն երկրին մէջ ամէն գիւղ ու քաղաք իր թագաւորն ունէր: Այդ փոքրիկ թագաւորները իրարու հետ անմիաբան էին եւ կը կռուէին, այդ սխառճառով տկար: Արամէ նշանաւոր իշխան մը եղաւ, որ ուզեց միացնել բոլոր թագաւորները: Բաւական յաջողեցաւ. կռուեցաւ

Սաղմանասարի դէմ ու յաղթեց: Սաղմանասար Վանայ ծովի աստուածին զոհ ընել տուաւ: Արամէ իր նպատակին մէջ յաջողելու վրայ էր, երբ մեռաւ:

Զարգացման բաժին. — Շեշտել հիներու բազմաստուածութեան մասին, տեղական աստուածներու դերը, հին ժողովուրդներու մէջ տանուտէրներու, նահապետներու, նախարարներու եւ իշխաններու դերը եւլն:

ԺԴ. Կ Ա Ս

ՍԱՐԴՈՒՐԻՍ ԵՒ ՄԵՆՈՒԱՍ

Արամէի մեռնելէն ետքը նշանաւոր թագաւոր մը եղաւ անոր թոռը Սարդուրիս:

Սարդուրիս շատ խելացի ու քաջ թագաւոր մը եղաւ: Ան իր մեծ հօրը նման աշխատեցաւ բոլոր մանր իշխանութիւնները իրարու միացնել, դաշնակից ընել և միացած ուժով կռուիլ Ասորեստանցիներուն դէմ: Ան բաւական յաջողեցաւ. չըջակայ բոլոր իշխանները հետեւեցան Սարդուրիսի խորհուրդին և ապստամբեցան Ասորեստանի թագաւորին դէմ:

Սաղմանասար թագաւորը այս բոլորը տեսնելով շատ մեծ հոգի մէջ ինկաւ: Անմիջապէս զօրք ժողովեց և իր քաջ զօրապետներէն մէկին տալով զրկեց Ուրարտու: Զօրապետը եկաւ, պատերազմեցաւ, բայց չարաչար յաղթուեցաւ Սարդուրիսի և անոր հետ միացած իշխաններու զինուորներէն:

Այն ժամանակ Սաղմանասար ստիպուեցաւ դարձ-

եալ զօրք ժողովել և ինքը անձամբ յարձակիլ դաշնակիցներուն վրայ: Բայց Սաղմանասար վախցաւ ուղղակի Սարդուրիսի հետ կռուելէ. Ուրարտու չդնաց, այլ Սարդուրիսի դաշնակից ուրիշ փոքրիկ թագաւորներու դէմ ելաւ, անոնց երկիրը արշաւեց: Անկէ ետքը, մեծ բան մը չկրնալով ընել, դարձաւ Ասորեստան:

Սարդուրիս միւս կողմէն սկսաւ իր երկիրը ընդարձակել: Վան քաղաքը, որ փոքրիկ թագաւորի մը կը պատկանէր, գրաւեց և իրեն մայրաքաղաք ըրաւ: Սարդուրիս կոչուեցաւ «թագաւորներու թագաւոր», որովհետեւ իրեն հպատակեցան շատ մը մանր թագաւորներ:

Ուրարտուի թագաւորներուն մէջ առաջին անգամ Սարդուրիսն էր որ իր երկիրներուն մէջ քարէ արձաններ կանգնել տուաւ և անոնց վրայ բուսեցաւ զիրեն բով իրեն անունը և գործերը գրեց: Եթէ Սարդուրիսի այդ արձանագրութիւնները չըլլային, մենք բան մը չպիտի գիտնայինք ո՛չ իրեն և ո՛չ Արամէի վրայ:

Սարդուրիս նորոգեց և գեղեցկացուց նաեւ Վան քաղաքը, չինեց նշանաւոր շէնքեր, տաճարներ և այլն, որով շինարար թագաւոր մը եղաւ:

Սարդուրիսի նման քաջ, խելացի և շինարար թագաւորներ եղան անոր օրդին և թոռը: Որդին կը կոչուէր Իսպուլիմիս, իսկ թոռը, ու Իսպուլիմիսի օրդին էր, կը կոչուէր Մենուսա: Մանաւանդ Մենուսը շատ նշանաւոր եղաւ:

Անոնք երկուքն ալ հետզհետէ իրենց երկիրը ընդարձակեցին: Յարձակեցան Ուրարտուի արեւմտեան, հարաւային և արեւելեան կողմերը, գրաւեցին քաղաքներ և գիւղեր: Ասորեստանի թագաւորներն անգամ վախցան և համարձակեցան դէմ ելնել: Այնպէս որ Մենուսա մտաւ Ասորեստանցիներուն երկիրը և մէկ մասը գրաւեց: Իր անցած տեղը որ լեռներու մէջէն նեղ անցք մը,

կիրճ մըն էր և Գեղիշինի կիրճ կը կոչուի այժմ, արձան կանգնեց և անոր վրայ իր քաջութիւնները գրել տուաւ։ Մինչեւ հիմակ այդ արձանագրութիւնը կանգուն կը մնայ։

Մենուսի արձանագրութիւնը Գեղիշինի մէջ

Մենուսա իր գրաւած երկիրներէն բազմաթիւ ժողովուրդ գերի տարաւ զէպի Ուրարտու և հոն բնակեցուց։ Գրաւեց ճոխ գանձեր որով հարստացուց և ճոխացուց Վանը։ Շինեց ջրմուղներ, որոնց միջոցաւ հեռու տեղերէ առատ ջուր բերաւ Վան։ Անոր բոլոր գործերը նշանաւոր եղան, մինչեւ հիմակ հիանալի են անոր շինած շէնքերը, որ կը գտնուին Վան, փորուած ժայռերուն մէջ։

Շինեց նաեւ իր անունով քաղաք մը և կոչեց զայն Մենուսապետք։ Հիմակ կը կոչուի Մանազկէք, որ շինուած է եփրատ գետին քովերը։ Այս քաղաքը մայրաքաղաքն էր Հայոց Մանաւագեան Նախարարութեան։

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արամէէն ետքը նշանաւոր եղաւ անոր թոռը Սարգուրիս, որ իր մեծ հօրը նման աշխատեցաւ միացնել մօտը իշխանները։ Սաղմանասար իւր զօրապետը դրկեց ա՛նոր դէմ, բայց զօրապետը յաղթուեցաւ։ Սաղմանասար ինք դէմ ելաւ, բայց վախցաւ Սարգուրիսի հետ կռուելէ։ Սարգուրիս Վանը գրաւեց և մայրաքաղաքը ըրաւ։ Առաջին սնգամ բեւեռածեւ արծանագրութիւն կանգնեց։ Իրմէ ետքը նշանաւոր եղան Իսպուհինս մանաւանդ Մենուսա։ Անոնք ընդարձակեցին իրենց երկիրը եւ արծանագրութիւններ կանգնեցին։ Մենուսա շինեց նաեւ Մանազկէք քաղաքը։

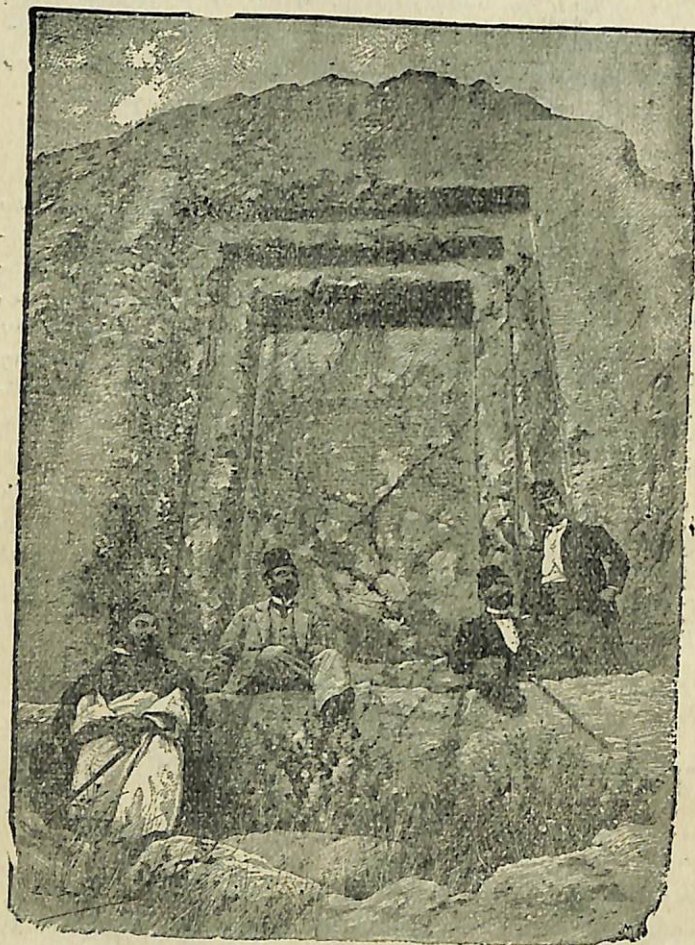
Զարգացման բաժին. — Աշակերտներուն ուշադրութիւնը հրաւիրել Շամիրամի վերագրուած շինութիւններուն վրայ, որոնք Ուրարտուի թագաւորներուն մեծագործութիւններն են։ Դիտել տալ բերդի մը արժէքը հին ժամանակ, բերդի շինութեան ձեւը, դիրքը եւայլն։

Ե. Մ. Դ. Ա. Ս.

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ

Մենուսա յաջորդեց իր որդին Արգիշտիս, որ երբ գահը բարձրացաւ իր հօրը գրաւած երկիրները գրեթէ բոլորն ալ ապստամբեցան։

Արգիշտիս ստիպուեցաւ մի առ մի խոնարհեցնել զանոնք։ Ընդարձակ արձանագրութիւն մը թողած է,

Արգիշտի արձանագրութիւնը

որ կը կոչուի Տարեգրութիւնք Արգիշտի: Այդ արձանագրութիւնը կը կոչուի նաեւ Մհերի դուռ:

Իր ապստամբները խոնարհեցնելէն ետք, կ'արշաւէ

նաեւ իր թշնամիներուն երկիրները և շատ տեղեր կը գրաւէ: Ինք կը պատմէ թէ Ուրեղու անուն քաղաքէն գերի տարած է 19,000 մանուկ, 10,000 մարդ, 23,000 կին, 1,600 ձի, 35,000 եզ, 10,000 ոչխար և այլն: Իր երկիրը կը ճոխացնէ, կը կանգնէ մեհեաններ, արձանագրութիւններ, կը շինէ կամուրջներ, ջրմուղներ ևն:

Արգիշտիս Ուրարտուի ամենէն նշանաւոր թագաւորը կ'ըլլայ:

Արգիշտիսէն ետք նշանաւոր թագաւորներ եղան Սադուրիս Բ., Ռուսաս Ա., Ռուսաս Բ. և այլն:

Սարգուրիս Բ. իր մեծ հայրերուն նման միացաւ փոքր թագաւորներուն հետ և ուղեց կռուիլ: Ուրարտուցիները լեռնաբնակ մարդեր էին. անոնք լաւ դիտէին լեռներուն վրայ կռուիլ: Իսկ Ասորեստանցիները դաշտի մէջ կը բնակէին. լաւ դիտէին դաշտի վրայ կռուիլ, լեռներու վրայ չէին կրնար պատերազմիլ. Ուրարտուցիներն ալ դաշտերուն վրայ չէին կրնար: Այս պատճառով Սարգուրիս Բ. երբ Ուրարտուէն դուրս բաց դաշտի վրայ կռուեցաւ Ասորեստանցիներուն հետ, յաղթուեցաւ: Ասորեստանի թագաւորն էր Թադուպ-փադասար:

Ռուսաս Ա. երբ գահը ելաւ ուղեց իր հօրը յաղթուելուն վրէժը լուծել: Զօրքեր ժողովեց, դաշնակից եղաւ ուրիշ թագաւորներու հետ: Անոր բարեկամ թագաւորներէն մէկն էր Ուրգանա, որուն մէկ խոշոր կնիտնուած է:

Ասորեստանի թագաւորը՝ Սարգոն, յարձակեցաւ Ռուսասի դաշնակիցներուն վրայ: Ան չի համարձակեցաւ ուղղակի կռուիլ Ռուսասի հետ: Արշաւեց Ուրգանայի երկիրը:

Որպէսզի Ուրգանայի ղինուորները յաղթեն, Ռու-

Ուրգանայի կնիք

սաս իր խաղի աստուածը զրկեց զինուորներուն քով, որ զոհ մատուցանեն և ան պաշտպանէ զիրենք: Բայց պատերազմի միջոցին Սարգոն գերի բռնեց խաղի աստուածը:

Ռուսաս երբ լսեց որ իր աստուածը գերի ինկեր է, սոսկալի վշտացաւ և իր սուրով ինքզինքը սպաննեց: Հին ատեն կը հաւատային թէ մէկուն աստուածը երբ գերի իյնար, աստուածին տէրն ալ գերի ինկած կ'ըլլար:

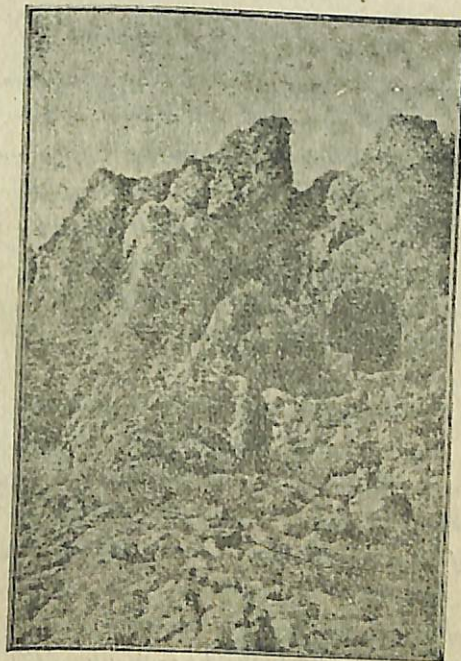
Ռուսաս Ա.էն ետքը Ուրարտուի թագաւորները մեծ զորքեր մը կատարած չեն: Ռուսաս Բ.ի օրով Սենքերիմի երկու հայրասպան որդիները փախան Ուրարտու:

Անկէ ետքը Ուրարտուի թագաւորներն ու ժողովուրդը հետզհետէ տկարացան, մինչեւ որ Հայերը եկան Հայաստան և իրենց հնազանդեցուցին Ուրարտուի բնակիչները:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Մենուսի յաջորդեց Արգիշիս: Անոր մէկ արձանագրութիւնը կը կոչուի Տաբգրութիւն Արգիշիսի: Բազմաթիւ գերիներ եւ աւար

կը բերէ Վան: Կ'ըլլայ շինարար թագաւոր մը: Անոր կը յաջորդէ Սարգուրիս Բ., որ կը յաղթուի Թագղաթիադասօրէն: Ռուսաս Ա կը չղաշնակցի նաեւ Ուրգանայի հետ: Սարգոն կը յարձակի եւ

Մանգկիւրի բերդը Ռուսաս Բ.ի արձանագրութեամբ

գերի կը տանի խալդի աստուածը: Ռուսաս, իր աստուածին գերի տարուիլը լսելով, անձնասպան կ'ըլլայ: Ռուսասէն ետք Ուրարտու կը տկարանայ, մինչեւ որ Հայերը կուգան ու կը զրաւեն զայն:

Զարգացման բաժին.— Մանրամասն կերպով ծանօթացնել պատմութեան տեսակներու մասին, օրինակ՝ տեղեկական պատմութիւն, ազգային պատմութիւն, տարեգրութիւն, կենսագրութիւն եւլն.:

ՈՒՐԱՐՏՈՒՑԻՆԵՐՈՒ ԿՐՕՆԸ ԵՒ ԲԱՐՔԵՐԸ

Ուրարտուցիները հեթանոս էին և կը պաշտէին բազմաթիւ աստուածներ: Անոնք կը հաւատային թէ ամէն գիւղ և ամէն քաղաք իր աստուածն ունի, ամէն լեռ, ամէն աղբիւր, գետ, դաշտ իրենց աստուածներն ունին: Եւ անոնք այդ բոլոր աստուածները կը պաշտէին:

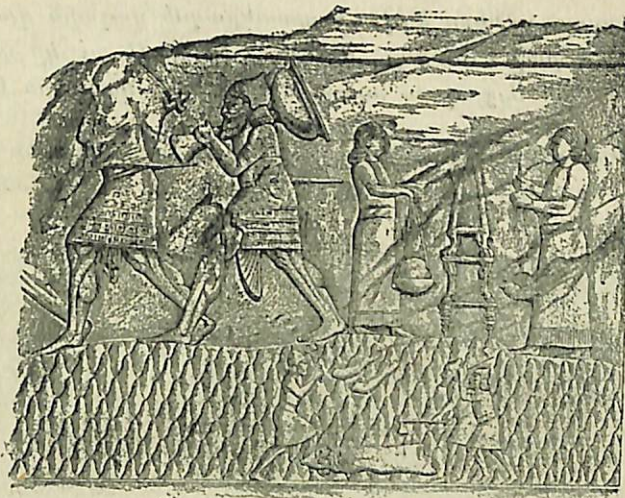
Կը շինէին խոշոր մեհեաններ: Մեհեանին առջև խոշոր սիւներով գաւիթներ կային. սիւներուն և պատերուն վրայ դրուած էին կլոր, զարդարուն վահաններ, փորուած էին բեւեռաձև գիրեր, աստուածներու արձաններ և այլն:

Տեսէք պատկերին մէջ, Ուրարտուցիներուն մեհեանին մէջ գործածուած սպասները կ'երեւին: Երկու հոգիներ ձեռքերնին բռնած են մէյմէկ բուրվառ, որով խունկ կը ծխէին: Այդ երկուքին մէջտեղ դրուած է չորս ոտքով աշտանակ մը: Մարդ մըն ալ ուսը առած է մեծ աման մը, որ է աւազանը: Այդ աւազանին մէջ Ուրարտուցիները, իրենց աստուածներուն զոհեր մատուցանելէն առաջ և ետքը, կը լուացուէին:

Ուրարտուցիները թէև շատ աստուածներ ունէին, բայց այդ աստուածներուն ամէնքն ալ հաւասար չէին: Կային մեծ ու փոքր աստուածներ:

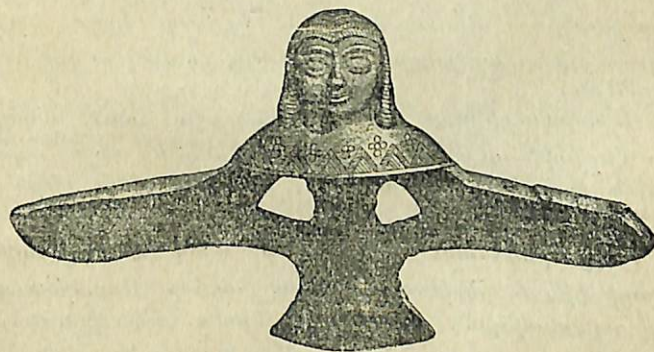
Մեծ աստուածները երեք հատ էին. առաջինն էր Խալդի, որ լուսինի աստուածն էր, երկրորդը՝ Արիիւնի, արեւի աստուածը, իսկ երրորդը՝ Տեիշթաւ, օդի և կայծակի աստուածը:

Անոնք կը պաշտէին նաև աստուածուհի մը, որունն էր Շամիրաւ: Շամիրամ դիցուհիէն զատ կը

Ուրարտական մեհեանին սպասները

պաշտէին ուրիշ կարևոր աստուած մը, որուն անունն էր Մարդուկ: Այդ աստուածը իրեն հետ ունէր նաև չորս փոքր աստուածներ, որոնք կէս մէջքէն շուն էին, կէսէն՝ մարդ: Ուրարտուցիները կը հաւատային թէ այդ

Շամիրամ դիցուհին

չորս աստուածները կ'իջնեն պատերազմի դաշտին վրայ, և ով որ քաջ է, անոր վերքերը կը լիզեն ու կը կենդանացնեն: Այդ չորս աստուածները կը կոչուէին Առշեզներ:

Իրենց աստուածներուն զոհ կը մատուցանէին ոչ խար, ևզ, ձի, ուղտ եւայլն: Ուղտը շատ հեռու տեղե-

Երկասպառ ուղտեր

րէ կը բերէին: Տեսակ մը ուղտ կար որ երկու կուղ, սապատ ունէր կոնակին վրայ, այդ տեսակ ուղտեր ալ կը զոհէին:

Ուրարտուցիները շատ բարեպաշտ քաջ մարդեր էին: Լեռնցիի պէս չարքաշ էին: Կ'ուղէին միշտ ազատ ըլլալ և ուրիշին հպատակիլ. ասոր համար միշտ կը կռուէին թշնամիներուն դէմ:

Բայց որովհետեւ Հայաստան եկող Հայերը աւելի խելացի էին և կրթուած, անոր համար Ուրարտուցիները հպատակեցան անոնց: Հայերուն հետ խառնուեցան, խնամի եղան, անոնց լեզուն սորվեցան և կամաց կամաց Հայ եղան:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ուրարտուցիները կը հաւատային թէ ամէն գիւղ, քաղաք, ծով, գետ, դաշտ իր աստուածն ունի: Անոնք կը շինէին խոշոր մեհեաններ, սիւնազարդ: Մեհեանին մէջ կը գործածէին բուրվառներ, աւազաններ եւայլն: Կային մեծ եւ փոքր աստուածներ: Մեծ աստուածներն էին Խալդի, Արդիւի, Տէրբաւ: Կը պաշտէին նաեւ Շամիրամ դիցուհին, ինչպէս նաեւ Մարդուկ աստուածը իր չորս փոքր աստուածներուն հետ: Այդ չորս աստուածները կէս շուն կէս մարդ էին, կր կոչուէին Առլէզ որոնք մեռելները կը կենդանացնէին: Կը գոհէին ոչխար, ծի եզ, ուղտ եւայլն: Ուրարտուցիները բարեպաշտ, քաջ, ազատասէր մարդեր էին:

Ջարգացման բաժին. — Ծանօթութիւններ տալ ուղտերու մասին: Մատնանշել Մարդուկի եւ Առլէզներու ու Արայի աւանդակէպին ունեցած նմանութիւնները:

ԺԷ. Գ Ա Ս

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԸ, ԿՐՈՆԸ ԵՒ ԲԱՐԲԵՐԸ

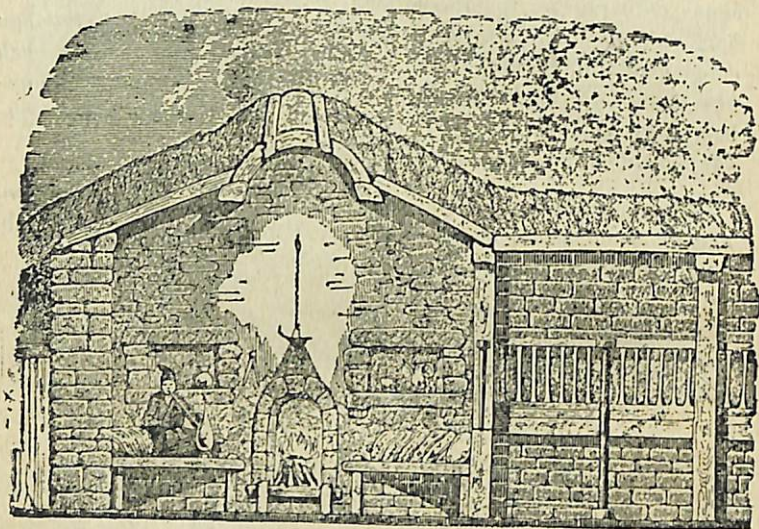
Հայերը Հայաստան եկան դուրսէն: Աւանդական պատմութեան համեմատ հարաւէն եկան, իսկ ճշմարիտ պատմութիւնը կ'ըսէ թէ արեւմուտքէն եկան:

Հայերը ցեղակից են Պրանտացիներուն, Գերմանացիներուն, Անգլիացիներուն, Ռուսերուն, Յոյներուն եւայլն: Այդ բոլոր ժողովուրդները առաջ, հին ժամանակ մէկ տեղ մը կը բնակէին. յետոյ իրարմէ բաժնուեցան և դաջին հաստատուեցան իրենց երկիրները:

Մեր պապերն ալ անոնցմէ բաժնուելով անցան Տարտանէլի (Չաւրաք քաղաք) նեղուցէն, մտան Փոքր Ա-

սիա : Երկար ժամանակ մնային հոն : Յետոյ բնակեցան Սեբաստիոյ մատերը (Սվլազի նահանգ), և վերջապէս մտան Ուրարտու, որուն անունը փոխեցին և դրին Հայաստան :

Երկար տարիներ անցան . Հայերը տուն տեղ չինեցին Հայաստանի մէջ, կանգնեցին զիւրեր ու քաղաք-

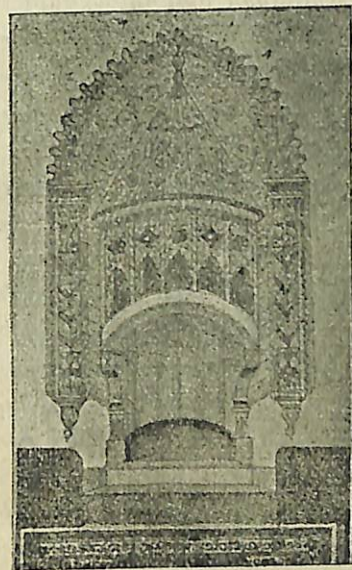
Գեհնափոր տուն Հայաստանի մէջ

ներ, մահեաններ ու պալատներ : Ունեցան բազմաթիւ նահապեհներ ու իշխաններ, որոնք կառավարեցին երկիրը :

Հին Հայերը ընդհանրապէս իրենց տունները կը փռէին ժայռերու և հողին մէջ : Խոշոր սրահներ կը շինէին և սենեակներ, ուր կը բնակէին : Խոշոր ջրօրի բերանի պէս դուռներէ կը մտնէին ներս : Երկու դուռ կ'ունենային . մէկը՝ մարդոց համար, իսկ միւսը՝ կենդանիներ-

ըտ համար : Կենդանիներն ալ կը բնակէին հողին մէջ փորուած այդպիսի սենեակներու մէջ :

Գիտէին գարեջուր շինել ու խմել : Անոնց խմած գարեջուրը շատ բարկ (սկոր) էր : Խոշոր գութերու մէջ լեցուցած կ'ըլլային, ուրիշ երկար և մէջը ծակ եղէգներով գարեջուրը կը ծծէին ու կը խմէին :

Հայկական օճախի բուխերիկ

Անոնք կը պաշտէին երկինքն ու երկիրը, կը յարգէին նաև կենդանիներն ու ծառերը, որովհետև, կը տեսնէին որ ծառերը ինքնիրեն կ'ածին ու կը մեծնան . կը կարծէին թէ անոնց մէջ հողի կայ, ինչպէս որ մարդուն մէջ հոգի կենալով կը մեծնայ : Ամենէն աւելի կը պաշտէին ասի (դավադ) ծառը և ինքզինքնին կը նուիր-

րէին անոնց, որովհետեւ կը կարծէին թէ անոր տերեւ-
ներուն խշրտոցները իրենց մեռնող հայրերուն հոգիներ-
ուն ձայնն է: Անոր տերեւներուն սօսափունէն գուշա-
կութիւններ կ'ընէին:

Հայերը կը պաշտէին նաեւ Վահագն աստուածը, որ
քաջութիւն և իմաստութիւն կուտար զինքը պաշտո-
ղին: Անիկա արշալոյսին ծագող արեւին աստուածն էր:

Անոնք կը յարգէին նաեւ իրենց օճախը և իրենց
հայրերուն հոգիները: Երբ սեղան նստէին, սեղանին
վրայ տեղ մը պարապ կը ձգէին, և այդ պարապ տեղը
կը դնէին պնակով կերակուր, հաց: Ան մեռնող հայրե-
րուն բաժինն էր: Հայերը կը հաւատային թէ մեռնող
հայրերու հոգիները կուգան և կերակուրին հիւթը կը
ճաշակեն, բայց նիւթը չեն ճաշակեր:

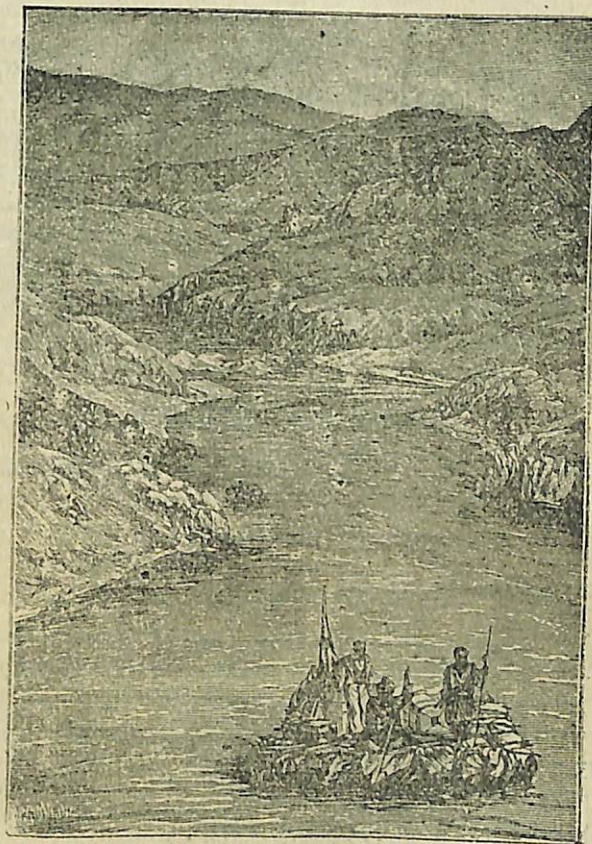
Հին Հայերը երբոր հաստատուեցան Հայաստան,
սկսան երկրագործութիւն ընել և անասուններ պահել:
Ունէին ոչխարներ, եզներ, կովեր, մանաւանդ ձիեր:
Կը հանէին գինի, իւղ, թուղ, նուռ, սերկիւիլ, ձիթա-
պտուղ. անտառներէն կը հանէին տախտակ, փայտ
եւ այլն:

Այս բոլոր արդիւնքները մաս մը իրենց պէտքե-
րուն համար կը դործածէին և մաս մըն ալ կը տանէին
օտար երկիրներ և կը ծախէին, վաճառականութիւն
կ'ընէին: Որպէս զի ճամբան դողերուն չհանդիպին և
չկողոպտուին, կարաւաններով կը ճամբորդէին:

Բայց ամէնէն աւելի գետերուն վրայէն կը ճամ-
բորդէին լաստերով: Լաստերը կը շինէին ուռնիներէ
(սօխոս), կը հիւսէին և վրան ալ կաշիով կը պատէին:
Գետին հոսանքին կը ձգէին և ոտքի վրայ կեցած մար-
դեր երկար փայտերով կը ղեկավարէին նաւը:

Երբեմն ալ տիկերով կը շինէին. տիկերը օդով կը

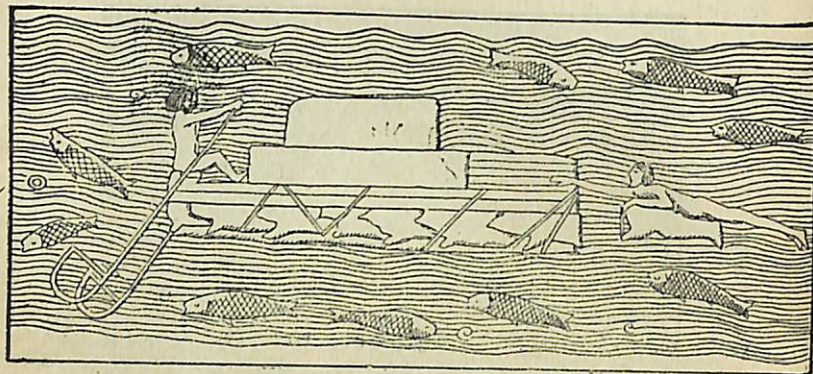
լեցնէին, իրարու կը կապէին, վրան թեթեւ տախտակ
կը դնէին և անոնց վրայ իրենց բռնները կը ընդնէին:

Եփրատ գետը եւ լաստ

Իւրաքանչիւր նաւի մէջ կը գտնուէր էջ մը, մեծ
նաւերուն մէջ՝ ալ աւելի: Անոնք կ'երթային Բաբելոն,

հոն կը ծախէին իրենց վաճառքը, նաւին փայտերը և յարդն ալ կը վաճառէին և կաշիները էշերուն կոնակը բեռնակրով, ցամաքով, ետ կը դառնային: Գետով չէին

Տիկով լաւս կամ ֆէլիֆ

կրնար երթալ, որովհետեւ հոսանքը թոյլ չէր տար: Երբ Հայաստան դառնային, նորէն նաւեր կը շինէին և դարձեալ կ'երթային Բաքուին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայերը ցեղակից էին եւրոպայի զրեթէ բոլոր ժողովուրդներուն, որոնք առաջ մէկտեղ կ'ապրէին, վերջը բաժնուեցան: Հայերն ալ բաժնուելով անցան Տարտանէլէն փոքր Ասիա եւ եկան Հայաստան: Հոն շինեցին գիւղեր, քաղաքներ, շէնքեր եւայլն: Իրենց տունները փորուած կ'ըլլային ժայռերու կամ հողին մէջ: Կը գործածէին զարեջուր: Կը պաշտէին երկինքն ու երկիրը, ծառերը, ս. սին, Վահագնը, օճախը: Կը յարգէին հայրերուն հոգիները: Հայերը կ'ըրաղէին երկրագործութեամբ: Վաճառականութիւն ալ կ'ընէին կարաւաններով եւ լաստերով՝ գետի վրայէն:

Զարգացման բաժին. — Բաւական մանրամասն ծանօթութիւններ տալ Արիական, Սեմական եւ ուրիշ ցեղերու մասին:

ԺԸ. ԳԱՍ

ՀԱՅԵՐԸ ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Երբ որ Վահէ մեռաւ, Հայաստանը ինկաւ Մեծն Աղեքսանդրի իշխանութեան տակ:

Աղեքսանդր Մակեդոնացին երբ տէր եղաւ Հայաստանի, անոր վրայ կուսակալ դրաւ Միհրան անունով օտարական իշխան մը:

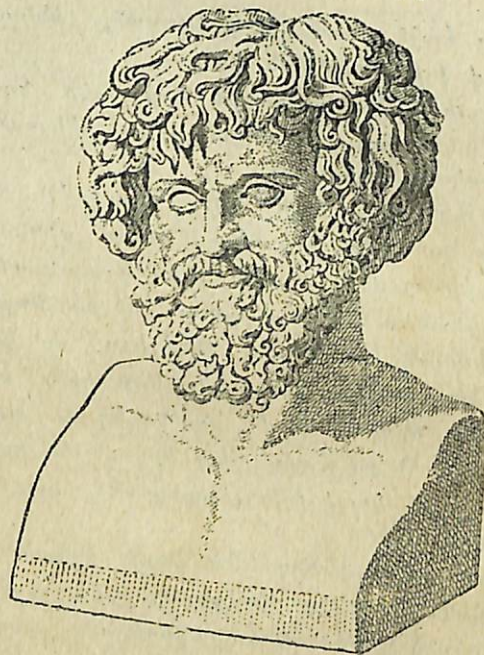
Մեծն Աղեքսանդր դեռ երիտասարդ էր, երբ մեռաւ: Անոր զօրապետները սկսան անոր գրաւած բոլոր երկիրները իրենց մէջ բաժնել և կառավարել: Հինգ մեծ զօրապետներ էին, որ իրենց մէջ բաժնեցին երկիրները: Անոնցմէ մէկն էր Սելեւկոս, որ կամաց կամաց իր ձեռքին տակ առաւ Ասիական երկիրները: Հայաստանը երկու մասի բաժնուեցաւ այն ատեն. Մեծ Հայք և Փոքր Հայք: Այդ երկու մասերուն վրայ իրարու ետեւէ սկսան իշխել օտար եւ հայ իշխաններ կամ կուսակալներ:

Հայերը մանաւանդ Մեծ Հայքի իշխաններ, կ'ուզէին անկախ ըլլալ, ատոր համար մէկ քանի անգամ ապստամբեցան: Բաւական յաջողեցան. որովհետեւ զրեթէ կէս մը անկախ եղան:

Այդ նշանաւոր իշխաններէն մէկն էր Եղուարդ կամ Ադուարդ: Ան շատ քաջ մարդ էր, հայրենասէր և ազատասէր: Ան ժողովեց հայ կարիճներ, զէնք տուաւ անոնց, քաջաբերեց և ապստամբեցաւ:

Բայց Սելեւկոս պատերազմեցաւ Ադուարդի դէմ: Հայերը շատ քիչ էին և զրեթէ շատ զէնք չունէին, ատոր համար կէս մը յաղթուեցան: Ուստի հպատակեցան Սելեւկեաններուն, բայց կէս մը անկախ եղան:

Մեծ Հայքի նշանաւոր իշխաններէն մէկն էր նաև Արտաշէս: Անոր օրով Փոքր Հայքի վրայ իշխան էր Զարեհ: Արտաշէս քաջ իշխան մը եղաւ: Ուզեց Հայաստանի երկու մասերն ալ միացնել: Անիկա նախ աշխա-

ԱճԵԻՐԱՅ

տեցաւ սիրելի ըլլալ Հայերուն՝ ամէն կերպով: Կանոնաւորեց իր բանակը և ապստամբելով ինքզինքը անկախ հռչակեց: Թագաւոր եղաւ ու իր անունով դրամ կտրել տուաւ:

Անոր ժամանակ Կարքեդոնացի հռչակաւոր զօրապետ մը՝ Աննիբալ՝ Հռոմայեցիներէն յաղթուելով փախաւ և եկաւ Հայաստան, Արտաշէսին մօտ:

Արտաշէս սիրով ընդունեց զայն և իր պալատին մէջ պահեց: Ան իրեն հիւր եկող այդպիսի նշանաւոր մէկը մարդու չէր յանձնէր: Աննիբալի հետ խնջոյքներ կը սարքէր, որսի կ'երթար:

Անգամ մը որսի ժամանակ Աննիբալ գեղեցիկ տեղ մը տեսաւ. Երասիս գետը և Մեծաւոր գետակը իրար խառնուած տեղը: Խորհուրդ տուաւ անոր որ այդ տեղ քաղաք մը շինէ. երեք կողմը ջուր և մէկ կողմ ալ ապառաժ բլուրներ ըլլալով անսովի քաղաք մը կրնար ըլլալ:

Այդպէս ալ եղաւ: Արտաշէս շինեց ամուր պարիսպներով ու բերդերով քաղաք մը, որուն անունը դրաւ Արտաշատ, այսինքն Արտաշատի քաղաք:

Արտաշէս երկար ժամանակ իշխանութիւն վարելէն և երկիրը խաղաղ կերպով կառավարելէն ետքը, երբ կը պատրաստուէր Փոքր Հայքն ալ իրեն իշխանութեան կցել, մեռաւ:

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

Վահէի մահէն ետք Մեծն Աղեքսանդր Հայոց վրայ կուսակալ դրաւ Մինրան անուն օտար մէկը: Աղեքսանդր մեռնելէն ետք իր երկիրը հինգ մասի բաժնուեցաւ, հինգ զօրապետներու միջեւ, որոնցմէ մէկն էր Արտաշէս: Ան իր իշխանութեան տակ առաւ Հայաստանը: Հայ իշխան մը եղուա՞րդ կամ Աղեքսանդր, ապստամբեցաւ եւ կէս անկախ եղաւ: Հայաստան երկու մասի բաժնուեցաւ, Մեծ Հայք, Փոքր Հայք: Մեծ Հայքի իշխանն էր Արտաշէս, Փոքր Հայքինը՝ Զարեհ: Արտաշէս ապստամբեցաւ եւ եղաւ թագաւոր: Աննիբալի խորհրդով, շինեց Արտաշատ քաղաքը Երասիսի եւ Մեծաւորի միացած աեղը:

Զարգացման բաժին. — Բաւական մանրամասն ծանօթութիւններ տալ Աղեքսանդրի յաջորդներու կամ զօրապետներու մասին. Անտիգոնոս, Պտղոմէոս, Լիսիմաքոս, Սելեւկոս եւ Կասանդր: Աննիբալի, Կարքեդոնի եւ փրնիկեան պատերազմներուն ալ ծանօթացնել աշակերտները:

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

(ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ)

Ժ.Թ. ԴԱՍ

ՊԱՐԹԵՒՆԵՐԸ ԵՒ ՎԱՂԱՐՇԱԿ

Հայաստանի արեւելեան կողմը, Կասպից ծովին հարաւային և արեւելեան եզերքներուն վրայ ժողովուրդը մը կը բնակէր։ Այդ ժողովուրդը կը կոչուէր Պարթեւ։

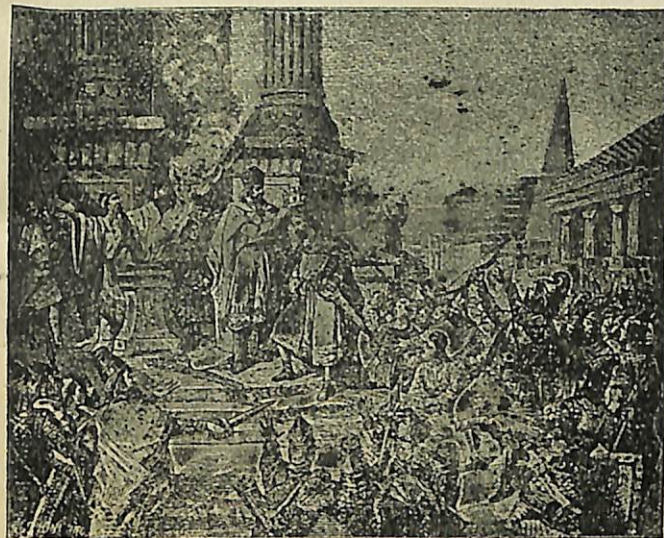
Կ'ըսեն թէ Պարթեւները նախապէս այդ երկիրը չէին բնակեր։ անոնք կ'ապրէին Միջին Ասիայի մէջ, երբ բարբարոս ժողովուրդներ յարձակեցան իրենց վրայ, թողուցին իրենց հայրենիքը և եկան բնակեցան Կասպից ծովին հարաւային կողմերը։ Իրենց երկիրէն աքսորուած ըլլալուն համար ալ կոչուեցան Պարթեւներ, որովհետեւ Պարթեւ՝ աքսորակալ կը նշանակէ։

Պարթեւները թափառական ժողովուրդ մըն էին։ Անոնք քաջ ձի հեծնել գիտէին և կրնային աղեղ նետել թէ առջեւէն և թէ կռնակի կողմէն։ Երբոր պատերազմէին ու յաղթուէին ետ կը դառնային, բայց ետ դարձած ատենն ալ չէին դադրեր նետեր նետելէ։

Անոնք աննշան ազգ մըն էին առաջ, հպատակեցան Մարաց, Պարսից և Մեծն Աղեքսանդրի։ Սելեւկոսի ժամանակ անոր իշխանութեան տակ ինկան։ Բայց ձանձրանալով Սելեւկեան իշխանութենէն ուզեցին ապստամբիլ և ազատ ըլլալ։

Անոնց մէջ նշանաւոր իշխան մը կար. այդ իշխանին անունն էր Արշակ։

Արշակ խելացի և քաջ ըլլալով, իրեն ազգը ոտք հանեց, զինուորները կրթեց, կանոնաւորեց և ապրտամբեցաւ։ Եղաւ Պարթեւներուն առաջին թագաւորը։ Պատերազմեցաւ դրացի ազգերուն և Սելեւկեաններուն դէմ և յաղթեց անոնց։ Հիմը դրաւ Պարթեւական իշխանութեան։

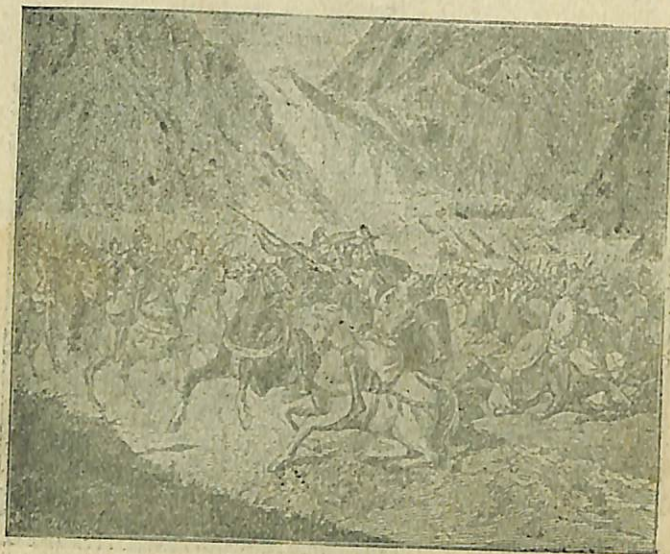
Արշակ թագաւոր կը պսակէ իր եղբայրը Վաղարշակը

Պարթեւները կրօնքով և լեզուով նման էին թէ՛ Պարսիկներուն և թէ՛ Հայերուն։

Արտաշէսի մահէն ետքը Հայերը շատ խառնակ վիճակի մէջ էին։ Արտաշէսի յաջորդները քաջ, խելացի չէին, այլ թոյլ մարդեր։ Այդ պատճառով Հայերը շատ դժգոհ մնալով և տեսնելով Պարթեւներուն զօրութիւնը, փափաքեցան որ Պարթեւ թագաւոր մը ունենան իրենց վրայ։

Պարթեներուն Սրշակ թագաւորը ունէր եղբայր մը, որուն անունն էր Վաղարշակ: Սրշակ իր եղբայրը փառաւոր կերպով Հայոց թագաւոր պսակեց և զօրք տալով զրկեց Հայաստան:

Անոր ըսաւ. «Սահմանք քաջաց զէնն իւրեանց», Բացեալուն սահմանը իրենց զենքն է, այսինքն քաջերը

Հայերը Մորփիւղիկէսը կ'սպաննեն

որքան զօրաւոր ըլլան, իրենց զէնքով շատ երկիրներ կը գրաւեն և իրենց երկրին սահմանները կ'ընդարձակեն:

Վաղարշակ Հայաստան գալով սիրով ընդունուեցաւ: Մեծ Հայքը, Կասպից ծովէն մինչեւ Սեւ ծով, մինչեւ Կովկասի լեռները, իրեն հնազանդեցան: Բայց Փոքր Ասիայի բնակիչները, որոնք Սելեւկեան իշխանութեան տակ կը գտնուէին, չուզեցին խոնարհիլ Վա-

ղարշակի առջեւ: Մորփիւղիկիս անուն Կապադովկիացի իշխանին առաջնորդութեամբ պատերազմեցան Վաղարշակի դէմ: Բայց պարթեւ և հայ քաջերը յարձակեցաւ ու սպաննեցին Մորփիւղիկէսը և անոր զօրքն ալ ցըրուեցին ու ջարդեցին:

Մար Արաւ Վաղարշակին առջեւ

Այնուհետեւ Վաղարշակ աշխատեցաւ Հայաստանը քարեկարգել: Ուզեց հասկնալ թէ իրմէն առաջ որո՞նք իշխած են Հայաստանի վրայ: Հայոց պատմութիւնը կ'որոտած էր:

Ուստի Մար Արաւ անուն գիտնական մարդ մը, իր եղբօրը Սրշակին զրկեց, նամակ մըն ալ տուաւ և խնդրեց որ թող տար Նինուէի մատենադարանին մէջ Հայոց պատմութիւնը գտնելու:

Մար Աբաս գնաց Նինուէ: Արշակ թագաւորը սիրով ընդունեց և հրամայեց որ անոր առջեւ մատենադարանները բանան: Մար Աբաս շատ փնտռեց և վերջապէս գտաւ Հայոց աւանդական պատմութիւնը, Հայկի, Արայի և այլն պատմութիւնը, և բերաւ Վաղարշակին, որ ուրախացաւ և հրամայեց Հայոց պատմութիւնը քարերու վրայ փորագրել, որ ամէն մարդ տեսնայ ու կարդայ:

Վաղարշակ ուրիշ բարեկարգութիւններ ալ ըրաւ: Ան դրաւ աղւոր օրէնքներ ու կարգեր: Իր աթոռը փոխադրեց Մծբին: Հայաստանի սահմանադրութիւնը վրայ չորս իշխաններ՝ քրեշխմէր կարգեց: Բագրատունի Բագարատ իշխանին տուաւ Արշակունի թագաւորները պսակելու իշխանութիւնը և կոչեց «Թագադիր-Ասպետ»: Արծրունի նախարարներուն տուաւ թագաւորին առջեւէն արծուէնշան դրօշներ տանելու իրաւունքը, Վարաժնունի նախարարները կարգեց որսերու վերակացու: Իր պալատի կիներուն պահպանութիւնը յանձնեց ներքինիներու, որոնց գլուխը կը կոչուէր Հայր Մարդպետ, որ Հայկազանց սերունդէն էր: Գրմութիւնն ալ յանձնեց Վահագնի սերունդին, որոնք կոչուած էին Վահունիք:

Կանոնաւորեց նաև զինուորները և ուրիշ լաւ օրէնքներ դրաւ գողերու, յափշտակողներու և մարդասպաններու դէմ:

Վաղարշակ իր պալատին մէջ ունէր երկու յուշարար պաշտօնեայ. մէկը ամէն օր պիտի յիշեցնէր բարի գործերը, իսկ միւսը՝ պատիժները:

Որոշեց նաև որ թագաւորին անդրանիկ տղան գահաժառանգ ըլլայ և թագաւորին քով մնայ, իսկ

միւս տղաքները երթան ուրիշ տեղ բնակին: Ուստի Արշակ անդրանիկ որդին և Արսաշես թոռը իր մօտ պահեց, իսկ միւսները Հաշտանի գաւառը զրկեց, անոնց ստացուածք ու հող տալով: Հաշտեանք կը գրտնուէր Վանայ ծովին արեւմտեան կողմը, Չորրորդ Հայքի մէջ:

Այսպիսի բարեկարգութիւններ ընելէ ետք, Վաղարշակ մեռաւ Մծբինի մէջ:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Պարթեւները կը բնակէին Կասպից ծովուն հարաւ արեւելեան եզերքը. հպատակած էին Մարերուն, Պարսիկներուն, Աղեքսանդրի եւ Սելեւկեաններուն: Լաւ նետածիգ էին: Արշակի առաջնորդութեամբ ապստամբեցան Սելեւկեաններէն: Արշակ իր եղբայրը Վաղարշակը Հայոց վրայ թագաւոր պսակեց: Հայերը ընդունեցին, որովհետեւ իրենց թագաւորները թոյլ էին եւ Պարթեւներն ալ իրենց կրօնքովն ու լեզուովը կը նմանէին Հայերուն: Փոքր Ասիացիք, Մորփիւղիկէսի առաջնորդութեամբ, չի հնազանդեցան Վաղարշակի. բայց յաղթուեցան եւ Մորփիւղիկէս սպաննուեցաւ: Վաղարշակ բարեկարգութիւններ ըրաւ. Հայոց պատմութիւնը գտաւ, նախարարները պատուեց, օրէնքներ դրաւ, յաջորդութեան համար կանոններ դրաւ:

Զարգացման բաժին. — Պարթեւ Արշակունիներու մասին կարելի է քիչ մը աւելի լայն ծանօթութիւններ տալ:

Ի. ԴԱՍ

ԱՐՇԱԿ Ա. ԵՒ ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ

Վաղարշակ մեռնելէն ետք անոր յաջորդեց իր որդին Արշակ Ա., որ տասներեք տարի խաղաղ կերպով

Արշակ սիւնը կը ծակէ նիզակով

կառավարեց իր երկիրը։ Ան իր հօրը սկսած բարեկարգութիւնները շարունակեց։

Իրեն օրով Հայաստանի հիւսիսային արեւմտեան կողմը Պոնտացիները ապստամբած ըլլալով, գէնքով զինեց անոնց վրայ և հնազանդեցուց։

Իր յաղթութեան իբրեւ յիշատակ Սև ծովին եզերքը կանգնեց կոթող մը, որուն մէջ խրեց իր բոլորատէգ (կրտ երկարով) և զեռուններու (օձ) արիւնով մխուած նիզակը։ Պոնտացիները երկար ժամանակ պաշտեցին այս արձանը, իբրեւ աստուածներու գործ։ Բայց կ'ըսեն թէ. երբ Արտաշէս կրկին անոնց վրայ պատերազմի գնաց, բարկանալով ծովը ձգեցին։

Արշակ Ա. ի յաջորդեց անոր սրգին Արտաշէս, որ հպարտ ու պատերազմասէր մարդ մըն էր։ Այդ պատճառով հօրը գահը բարձրանալուն պէս սկսաւ աշխարհներ գրաւելու վրայ մտածել։

Ան սկսաւ իր բոլոր ու շաղրութիւնը դարձնել զինուորութեան վրայ. սկսաւ բարեկարգել իր բանակը, շատցնել իր զինուորները։

Անոր զինուորներուն շատութեան վրայ գաղափար մը տալու համար հինները կ'ըսէին թէ, եթէ խրաքանչիւր զինուոր մէյմէկ քար ձգէր տեղ մը, անաղին բլուր մը կը ձեւանար, և եթէ մէյմէկ նետ արձակէր, արեւին լոյսը կը խաւարէր։ Անոնց թիւը համբերով կարելի չէր գտնել, անոր համար խուժը խուժը չափելով կը համբէին։

Արտաշէս այսպիսի մեծ պատրաստութիւններ անելէն ետքը, նախ ուղեց Պարթեւներու թագաւորին ձեռքէն առնել ասաջնութեան իրաւունքը։ Մինչեւ Արտաշէս Պարթեւներու թագաւորները առաջին կ'ըլլային իսկ Հայոց թագաւորները՝ երկրորդ։ Արտաշէս յարձակեցաւ Պարթեւներու Արշական անուն թագաւորին վրայ և յաղթելով անոր, եղաւ առաջին «թագաւորներու թագաւոր», իսկ Արշականը իր երկրորդը ըրաւ։ Իր անունով դրամ կոխել տուաւ։

Արեւելեան կողմը հոգ չունենալով անցաւ դէպի

արեւմուտք: Պոնտացիներու Միհրդատ թագաւորին հետ բարեկամացաւ, ու անոր հետ սկսաւ յարձակիլ արեւմուտքի երկիրներուն վրայ, Գնաց մինչեւ Մարմարա ծով, Տարտանէլէն (Չանաֆ քաղաք) անցաւ, գրաւեց ամբողջ Թրակիան (Էսիրոնի գաւառը) և մտաւ Յոյներուն երկիրը:

Հռովմայեցիները այդ ժամանակ ուրիշ մեծ պատերազմի մը բռնուած ըլլալով չկրցան Արտաշէսի դէմ ելնել: Արտաշէս իր գրաւած երկիրներէն բոլոր դանձերը կը զրկէր Հայաստան: Հոն զրկեց նաեւ Յոյներուն և ուրիշ ազգերու աստուածներուն կուռքերը, որոնք արծաթով, ոսկիով ու թանկագին քարերով շինուած ու զարդարուած էին:

Արտաշէս այդչափ երկիրներ գրաւած ըլլալուն համար կոչուեցաւ Աշխարհակալ (աշխարհներ գրաւող):

Բայց յանկարծ Արտաշէսի բանակին մէջ խռովութիւն ինկաւ. անոր զօրապետները սկսան իրար կոտորել: Արտաշէս ստիպուեցաւ քանի մը զինուորներով փախչիլ, սակայն ճամբան սպաննուեցաւ:

Հպարտ ու փառասէր թագաւորը հասկցաւ թէ իր փառքը շատ կարճ էր, ուստի արտասուելով գոչեց. «Աւա՛ղ փառացս անցաւորի» այսինքն՝ մեղի անցաւոր փառսկերու:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Վաղարշակի յաջորդեց իր որդին Արեակ Ա., որ իր հօրը սկսած բարեկարգութիւնները շարունակեց: Պատերազմեցաւ Պոնտացիներուն դէմ եւ կոթող կանգնեց Սեւ ծովին եզերքը: Իր նիգակովը ծակեց գայն: Պոնտացիք պաշտեցին այս արձանը, բայց յետոյ ծովը ձգեցին: Արշակի յաջորդը եղաւ հպարտ ու փառասէր Արսաւէսը: Բարեկարգեց եւ բազմացուց իր բանակը: Անոր զօրքերը

թիւով չէին համրեր ալ չափելով: Պարթեւներու Արշականէն առաւ առաջնութեան պատիւը եւ դրամ կտրեց իր անունով: Դաշնակցեցաւ Պոնտացուց Միհրդատ թագաւորին հետ եւ գրաւեց ամբողջ Փոքր Ասիան, Թրակիան եւ Յունաստանը: Բայց իր բանակին մէջ խռովութիւն իյնալով սպաննուեցաւ եւ գոչեց. «Աւա՛ղ փառացս անցաւորի»:

Զարգացման բաժին. — Կարելի է ծանօթացնել հիներու հաւատքը զեւթուներու արեան ուժի մասին, զէնքերը ջրամուխ, արիւնամուխ ընելու սովորութիւնը: Պողպատը ի՛նչպէս կը շինեն, կարելի է յիշել: Յիշել նաեւ Խորենացիի այն ըսածը թէ Արտաշէսն է Կրետոսի յաղթականը: Կրետոսի աւանդավէպի մասին կարելի է խօսիլ, եթէ ժամանակ ըլլայ:

Ի Ա. Գ Ա Ս

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ

Տիգրան Բ. Արտաշէսի մահէն ետքը ժառանգեց անոր գահը և եղաւ Հայոց թագաւոր: Տիգրան պզտիկ հասակէն լուր կրթուած էր զինավարժութեան մէջ: Անքաջ էր, հպարտ և փառասէր:

Տիգրան իր հօրը մահուան լուրը առնելուն պէս զօրք ժողովեց և գնաց Յունաց վրայ, որոնք եկեր մինչև Հայաստանի սահմանները գրաւեր էին: Յոյները ցրուեց:

Իր հօրը նման դաշնակից եղաւ Միհրդատին հետ: Միհրդատ իր Կոլոսպատրա աղջիկը կնութեան տուաւ Տիգրանի: Երկու բանակները միասին կը կռուէին: Կապաղովկիան գրաւելէն ետքը, Տիգրան իր դաշնակիցին և աներոջ յանձնեց ու ինքը դարձաւ Հայաստան:

Պարթեւներու Արշական թագաւորը զօրքով Հայաստան կուգար: Տիգրանէն առաջնութեան պատիւը

Մեծն Տիգրան

եւ խելու համար: Երկու բանակները ճակատեցան Երասխի ափերուն վրայ: Արշական սպաննուեցաւ և Պարթեւներուն երկիրին մեծ մասը ինկաւ Տիգրանի ձեռքը:

Այս ժամանակ Սելեւկեան իշխանութիւնը շատ տըկարացած էր: Երկու եղբայրներ կ'ուզէին թագաւոր ըլլալ և իրարու հետ կռիւ կ'ընէին, իրարու զինուորները կը կոտորէին: Ասորիքի (Տփրատ գետէն մինչեւ Միջերկրական տարածուած երկիրը, որ հիմակ կը կոչուի Սիւրիա) ժողովուրդը ձանձրանալով իրենց թագաւորներուն ընտանեկան կռիւներէն, Տիգրանին դիմեց, որ իրենց թագաւոր ըլլայ կամ միջնորդէ:

Տիգրան իր ձեռքին տակ ունէր 500,000 (կէս միլիոն) զինուոր: Ան քալեց Սելեւկեան երկիրներուն

վրայ: Տիգրանի անեղ բանակը տեսնելով խեղճ Սելեւկեանները սարսափեցան, Տիգրան առանց լուրջ ընդդիմութեան գրաւեց Ասորիքը: Անտիոքը (Անդապիս), որ Սելեւկեաններուն մայրաքաղաքն էր, Տիգրանի դիմաւոր քաղաքներէն մէկը դարձաւ, որուն վրայ կուսակալ կարգեց իր զօրավարներէն մէկը:

Տիգրան իր զէնքը աւելի առաջ տանելով հասաւ մինչև Պաղեսիս (Հրեաներուն երկիրը): Պսղոնայիս (Աֆիս) քաղաքը պաշարեց և առաւ. անոր կղէտպատրա թագուհին գլխատեց:

Հրեաները սաստիկ երկիրդի մէջ ինկան, երբ լսեցին որ Տիգրան մտադիր է իրենց վրայ տըլաւելու: Ուստի երբ Տիգրան Պաղոմայիսի առջև կը գտնուէր, Երուսաղէմի Աղեֆասնորա թագուհին մեծամեծ ընծաներով պատգամաւոր ղրկեց անոր, յայտնելով թէ կը հպատակի Հայոց թագաւորին:

Տիգրան իր բոլոր անցած տեղերէն քաղաքներ կործանեց և անոնց յոյն և հրեայ բնակիչները քշեց Հայաստան: Յունական տասը քաղաքներէն 300,000 հոգի տարաւ բնակեցուց Տիգրանակերտի մէջ:

Անոր երկիրը այնքան բնդարձակ էր, որ բազմաթիւ ազգեր հպատակեցան անոր: Կովկասէն մինչև Երուսաղէմ, Պարթեւներու երկիրէն՝ Պարսկաստանէն մինչև Միջերկրական ծով, անոր ձեռքին տակ կը գըտնուէին:

Ան կը կոչուէր «Արքայից Արքայ», այսինքն՝ քաղաւորներու քաղաւոր: Զօրս գահազուրկ թագաւորներ թիկնապահի պաշտօն կը վարէին անոր մօտ: Երբ ձիով տեղ մը երթար՝ անոնք պարզ շապիկներ հագած անոր երկու քովէն կը վազէին ոտքով: Իսկ գահը նստած ժամանակ, անոր առջև կը կանգնէին, իբրև հնազան-

դուժեան նշան՝ ձեռքերը խաչաձեւ կը կենային։ Ան
յարգանք կը պահանջէր ամէնքէն, ինքզինքը Աստու-
ծոյ տեղ կը դնէր։ Սպիտակ ու կարմիր տողերով շա-
պիկ մը կը հագնէր և աստեղադարդ բարձր թագ մը
կը դնէր։ Անոր պալատին մէջ կային շատ մը գահա-
զուրկ իշխաններ, որոնք պալատականի պաշտօն կը
կատարէին։

Հաղարաւոր բանուորներ բերել տալով իր դրաւած
երկիրներէն, շինել տուաւ բազմաթիւ քաղաքներ ու
շէնքեր։ Տիգրան այդ կերպով մեծ համբաւ մը թողուց
Հայոց պատմութեան մէջ։

ԱՄ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Տիգրան Բ.՝ յաջորդեց իր հօրը Արտաշէսի, որուն մահուան
վրէժը լուծեց Յոյները վանելով Հայաստանէն։ Դաշնակցեցաւ
Միհրդատի հետ, որուն Կղէուպատա աղջկան հետ ամուսնացաւ։
Արշական յարձակեր էր Հայոց վրայ, Տիգրան սպաննեց զայն եւ
տէր եղաւ անոր երկիրներուն։ Առանց արիւնահեղութեան տէր
եղաւ Ասորիքի, զրաւեց Պսղումայիսը եւ զլիսատեց անոր Կղէու-
պատա թագուհին։ Երուսաղէմի Աղեֆանդրա թագուհին հնա-
զանդեցաւ անոր։ Ան 300,000 Յոյներ բնակեցուց Տիգրանակերտ-
շինեց քաղաքներ ու շէնքեր։ 4 թագաւորներ անոր թիկնապահ-
ներն էին։ Տիգրան ինքզինքը իրրեւ աստուած պաշտել կուտար։

Զարգացման բաժին. — Ասորիքի, Պաղեստինի, Փիւնիկիի
մասին ծանօթութիւններ կարելի է աւելցնել.

ԻՐ. ՊԱՍ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՒ ՀՈՈՎՄԱՅԵՅԻՆԵՐԸ

Տիգրանի դաշնակիցը Միհրդատ քաջ և յանդուգն
իշխան մըն էր. կ'իշխէր Սեւ ծովի հարաւային եզերք-
ները, հիմակուան Տրապիզոնի շուրջը տարածուած երկ-
րին վրայ։ Անոր երկիրը կը կոչուէր Պոնտոս, Սեւ ծովի
հին անունովը։

Միհրդատ

Միհրդատ և Տիգրան դաշնակից եղած էին. անոնք
պայման դրին որ զբաւուած երկիրներուն հողը պատ-
կանի Միհրդատի. իսկ բոլոր գահները, հարստութիւն-
ները պատկանին Տիգրանի։

Երկու երկիրներուն բանակները միանալով յար-
ձակեցան Կապադովկիայի վրայ։ Կապադովկիա կը դըտ-
նուի Կեսարիոյ շուրջը գտնուած գաւառներուն մէջ, Կա-
պադովկիա Հռովմայեցիներու իշխանութեան տակ կը
գտնուէր։ Տիգրան և Միհրդատ Կապադովկիայի իշ-
խանը վռնտեցին ու գրաւեցին երկիրը։ Բոլոր գահները,
թանկագին քարերով բանուած կուռքերը փոխադրեցին
Հայաստան, իսկ հողը պատկանեցաւ Միհրդատի։

Մինրդատ մեծ ծրագիր մը ունէր. նա կ'ուզէր գրաւել հռովմէական այն երկիրները, որոնք իր երկրին մօտ կը գտնուէին: Նա մտածեց խորտակել Հռովմայեցւոց զօրութիւնը: Կազմակերպեց 300,000 հոգինոց անեղ բանակ մը: Այդ բանակը պաշտպանելու համար պատրաստեց 300 նաւերէ բաղկացած նաւատորմիդ մը: Ան յարձակեցաւ Փոքր Ասիայի վրայ և հասաւ մինչեւ Բիւրանիս (Իզմիրի) կամ Նիկոմիդիայի (գաւառը): Գրաւեց նաեւ Յունաստանը և կուսակալ մը դրաւ:

Սիլլա

Հռովմայեցիները լսելով որ Կապադովկիան գրաւուեր է, Սիլլա զօրապետը զրկեցին բազմաթիւ զօրքով: Ան մտաւ Յունաստան ու ետ առաւ զայն: Մինրդատ յաղթուեցաւ և ստիպուեցաւ 80 նաւ տալ Հռովմայեցիներուն:

Ան սկսաւ նորէն պատրաստութիւններ տեսնել, նոր զօրք ժողվեց ու Տիգրանի հետ նորէն արշաւեցին և գրաւեցին ետ տուած երկիրները: Այս անգամ Հռովմայեցիները զրկեցին Լուկուլլոս զօրապետը: Լուկուլլոս շատ խոհեմութեամբ առաջ քալեց, որովհետեւ կը վախնար Տիգրանէն:

Լուկուլլոս մէկ երկու անգամ կռուեցաւ Մինրդատի հետ, բայց յաղթուելով ետ քաշուեցաւ: Սակայն ամե-

նէն ետքը յարձակելով Մինրդատի զինուորներուն վրայ, յաղթեց անոնց: Մինրդատ քիչ մնաց զերի պիտի իյնար, եթէ խորամանկութեամբ Հայաստան չփախչէր: Տիգրան երես չտուաւ Մինրդատի, բայց պահեց զայն:

Լուկուլլոս դեսպաններ ղրկեց Տիգրանին և նամակ մըն ալ գրելով Մինրդատը ուղեց: Տիգրան տեսնելով որ նամակին մէջ «Հայոց թագաւոր» ըսուած է իրեն և ոչ թէ «Արքայից արքայ», շատ բարկացաւ, նամակը պատռեց ու Մինրդատը չյանձնեց: Այն ժամանակ Լուկուլլոս գնաց Տիգրանակերտը պաշարելու:

Տիգրան առաւ իր զինուորները և եկաւ Լուկուլլոսի վրայ: Տեսնելով Հռովմայեցիներուն քիչ ըլլալը, ըսաւ. «Տիգրան ասոնք, եթէ դեսպան եկած են, շատ են, իսկ եթէ պատերազմելու եկած են, քիչ են»: Եւ անոգ կեցաւ: Լուկուլլոս առանց ժամանակ կորսնցնելու յարձակեցաւ Տիգրանի վրայ, և անոր բանակը ցրուեց: Յետոյ անմիջապէս գնաց Տիգրանակերտը պաշարեց: Քաշաքը գրաւեց, որովհետեւ մէջի Յոյները մատնութիւն ըրին:

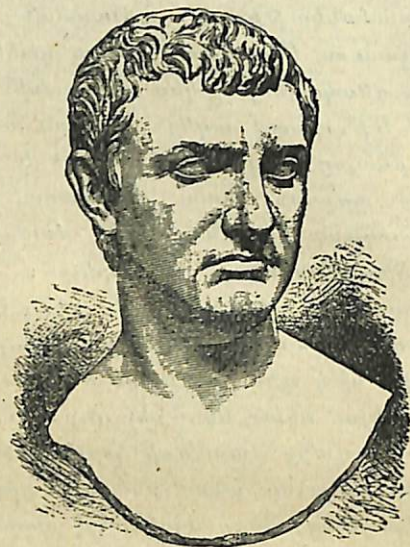
Տիգրան շուտով նոր զօրք ժողվեց, կանոնաւորեց և Լուկուլլոսի դէմ հլաւ: Լուկուլլոս յաղթուեցաւ:

Այն ժամանակ Հռովմայեցիները Լուկուլլոսին տեղ երիտասարդ զօրապետ մը զրկեցին մեծ բանակով: Այդ զօրապետին անունն էր Պոնափոս:

Տիգրան և Մինրդատ այս անգամ ալ անպատճառ կը յաղթէին, եթէ իրենց տղաքները չի դաւաճանէին:

Մինրդատ ունէր Փստոնակ անուն տղայ մը, որ ուղեւորով հօրը տեղ թագաւոր ըլլալ, մատնութիւն ըրաւ Պոնափոսի զինուորները իր հօր դէմ առաջնորդեց: Այդ պատճառով պատերազմի միջոցին Մինրդատ յաղթուելով քերքի մը մէջ պաշարուեցաւ: Գերի չիյնալու հա-

մար թոյն առաւ խմեց՝ անձնասպան ըլլալ ուզելով։
Ստկայն թոյնը չազդեց, որովհետեւ Միհրդատ ինքզինքը

Պոմպէոս

վարժեցուցած էր թոյնի։ Այն ատեն իր սուրովը ինք-
զինքը սպաննեց։

Տիգրան ալ փոքր որդի մը ունէր, որուն անունն
էր Տիգրան։ Այս փոքր Տիգրանն ալ ուզելով իր հօրը
տեղ թագաւոր ըլլալ, մօտնեց իր հայրը և թշնամինե-
րուն զինուորները առաջնորդեց իր հօրը բանակին դէմ։
Տիգրան տեսնելով որ լաւ չպիտի ըլլայ իր երկրին, բա-
րեկամացաւ և դաշինք կնքեց Հռովմայեցիներուն հետ։
Պոմպէոս բարեկամ եղաւ Տիգրանի հետ։

Փոքր Տիգրանը տեսնելով որ իրեն արուած խոս-
տումը չեն յարգեր, բարկացաւ Պոմպէոսի դէմ. բայց

Պոմպէոս պատժեց զայն և շղթայի զարնելով իրեն հետը
տարաւ։

Տիգրան յեծ պատիւներ տուաւ Պոմպէոսին և մեծ
քանակութեամբ դրամ բաշխեց Հռովմայեցի զինուոր-
ներուն։ Տիգրան խօսք տուաւ նաեւ անգամ մըն ալ
հռովմէական երկիրները չարչաւել, բարեկամ ըլլալ և
միասին պաշտպանել այդ երկիրները արտաքին թշնա-
միներուն դէմ։

Տիգրան քիչ մը ժամանակ ալ հանգիստ ու խաղաղ
կառավարեց իր երկիրը և մեռաւ խոր ծերութեան մէջ։

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Միհրդատ եւ Տիգրան դաշնակցած էին պայմանաւ որ հողը
մնայ Միհրդատի, գանձերը՝ Տիգրանի։ Անոնց երկուքը զրաւեցին
Կապադովկիան։ Հռովմայեցիք զրկեցին Սիլա զօրապետը, որ յալ-
թեց Միհրդատի։ Այս վերջինը նոր պատրաստութիւնով վերստին
զրաւեց ետ տուած երկիրները։ Լուկուլլոս զրկուեցաւ. նախ յաղ-
թուեցաւ, յետոյ յաղթեց Միհրդատի, որ Տիգրանի քով փախաւ։
Լուկուլլոս Տիգրանի վրայ գնաց, Տիգրան անհոգութեամբ յաղ-
թուեցաւ, բայց ետքը Լուկուլլոսի զօրքը ցրուեց։ Անոր տեղ զըր-
կուեցաւ Պոմպէոս, որ մատնիչ որդիներու շնորհիւ յաղթեց Միհր-
դատին եւ բարեկամ եղաւ Տիգրանին։ Միհրդատի որդին էր
Փառնակ, Տիգրանինը՝ Փոֆր Տիգրան։ Միհրդատ անձնասպան եղաւ,
Տիգրան՝ բարեկամ Հռովմի։

Զարգացման բաժին. — Ծանօթութիւններ տալ նաւատոր-
միդի մասին, թոյնի գործածութեան մասին՝ նոյնիսկ բժշկութեան
մէջ եւայլն։

ԻՊ. ԴԱՍ

ԱՐՏԱԼԱՎԱՐԵՐ

Հոռվմի մէջ Ծերակոյտ մը կար որ կը կառավարէր
երկիրը: Տիգրանի ժամանակ, Ծերակոյտին հաւանու-
թեամբ իշխանութեան գլուխ անցան երեք զօրապետ-
ներ: Այդ զօրապետներն էին ա) Յուլիոս Կեսար, բ)
Պոմպէոս և գ) Կրասոս:

Այս երեքը իրենց մէջ բաժնեցին հոռվմէական եր-
կիրները. Յուլիոսի ինկաւ Եւրոպական մասը, Պոմպէո-
սին ինկաւ Եգիպտոսը, իսկ Կրասոսին Ասիական մասը:

Կրասոս շատ ազա՛ն և ընչաքաղց մարդ մը ըլլա-
լով, եկաւ արեւելք: Գնաց Երուսաղէմ, մտաւ տաճա-
րին մէջ և կողոպտեց բոլոր գանձերը: Յետոյ անցաւ
Սիրիա (Սսորիք), միշտ գանձերը իւրացնելով:

Այս ժամանակ Տիգրան մեռած էր և անոր տեղ
թագաւոր եղած էր Արտաւազդ:

Արտաւազդ կրթուած, լեզուազէտ և խելացի թա-
գաւոր մըն էր: Ան լաւ գիտէր յունարէն լեզուն: Երբ
որ գահը բարձրացաւ, իր հօրը նման սովորեցաւ բա-
րեկամ ըլլալ Հռոմէացիներուն, յարգել իր հօրը դա-
շինքը Պոմպէոսին հետ:

Արտաւազդ երբ լսեց թէ Կրասոս արեւելք եկած է
և պիտի պատերազմի Պարթեւներուն դէմ, անոր քով
գնաց և խելացի խորհուրդներ տուաւ անոր: Բայց Կրա-
սոս կարեւորութիւն չտուաւ:

Պարթեւները երբ իմացան թէ Կրասոս զինուած
իրենց վրայ կուգայ և Արտաւազդն ալ անոր պիտի օգ-
նէ, պատրաստուեցան. երկու բանակ կազմեցին: Մէկը

ղրկեցին Հայաստան, Արտաւազդի վրայ, իսկ միւսը
Կրասոսի դէմ:

Արտաւազդ նորէն խորհուրդ տուաւ, պատգամա-
ւոր զրկեց Կրասոսին, որ Հայաստան գայ, մէկտեղ
կռուելու համար: Կրասոս դարձեալ կարեւորութիւն
չտուաւ: Այն ատեն Արտաւազդ հաշտութիւն ըրաւ
Պարթեւներուն հետ և իր մէկ քոյրը Պարթեւներու թա-
գաւորի տղուն՝ Բակուրի տուաւ իբրեւ կին: Սկսան
հարսնիք բռնել:

Այդ միջոցին Պարթեւներուն միւս բանակը, որուն
զօրապետն էր Սուրեն իշխանը, յարձակեցաւ հռոմէա-
կան զինուորներուն վրայ, ջախջախեց զանոնք և Կրա-
սոսի տղուն գլուխը կտրեց նետեց Կրասոսին առջեւ:
Հօրը գլուխն ալ կտրելով, Սուրեն զրկեց Հայաստան,
Բակուրի հարսնիքին իբրեւ նուէր:

Պոմպէոս և Յուլիոս իրարու հակառակորդ էին,
կ'ուզէին առանձին իշխել. այդ պատճառով կռուեցան
իրարու հետ: Երբ Պոմպէոս մեռաւ, իշխանութեան
գլուխ անցաւ Յուլիոս Կեսար: Ան ուզելով Կրասոսի
վրէժը լուծել, եկաւ արեւելք՝ Պարթեւներուն դէմ:

Սոսկալի ճակատամարտի մը մէջ յաղթեց անոնց. ետ
առաւ հռոմէական արծուէնշան դրօշները և Հռոմ
ղրկեց: Կարճ լուր մըն ալ զրկեց անոնց, ըսելով. «Ե-
կայ, տեսայ, յաղթեցի» (վիճի, վիճի, վիճի):

Յուլիոս Կեսար մինակ կառավարեց երկիրները,
բայց քանի մը տարի ետքը սպաննուեցաւ: Անոր մեռ-
նելէն ետքը ուրիշ եռապետութիւն մը կազմուեցաւ:
Այդ եռապետները իրենց մէջ բաժնեցին երկիրը: Ան-
տոնիոսի ինկաւ Յունաստանը և արեւելքը:

Անտոնիոս Եգիպտոսի Կղէոպատրա թագուհին իրեն
կին ըրաւ և անոր ձեռքը խաղալիկ եղաւ: Անտոնիոս
27—Ազգ. Պատմ. Միջին Ա.

Ասիա գալով, ուղեց Պարթեւներուն դէմ քալել: Արտաւազդ ստիպուած էր զօրք տալ: Բայց բարեկամ ըլլալով Պարթեւներուն, չէր ուղեր կռուիլ: Երբ Անտոնիոս կարեւորութիւն չտուաւ Արտաւազդի տուած խորհուրդներուն, Արտաւազդ չօգնեց անոր:

Պարթեւները ինկան Անտոնիոսի բանակին վրայ և սոսկալի միաս պատճառեցին: Անտոնիոս իր պարտութեան պատճառը Արտաւազդը կը համարէր, ուստի դարձաւ Եգիպտոս և ուղեց վրէժ լուծել:

Նախ խորամանկ միջոցներով Արտաւազդը իր քով հրաւիրեց, բայց ան չի գնաց: Այն ժամանակ Անտոնիոս զօրքով մտաւ Հայաստան: Ան հաւատացուց թէ Արտաւազդին բան մը չպիտի ընէ, այլ եկած է տուրք առնելու: Արտաւազդ հաւատալով գնաց անոր բանակը: Անտոնիոս վատաբար արծաթի չղթաներով կապեց զայն և Հայաստանի դռնները կողոպտելէն ետքը զայն իր ընտանիքով Եգիպտոս տարաւ:

Երբ որ Հռոմի մէջ իմացան Արտաւազդը խաբելով գերի բռնելը, շատ բարկացան: Եռապետներէն մէկն էր Հոկստիանոս կամ Օգոստոս, որ թշնամացաւ Անտոնիոսին: Յարձակեցաւ անոր վրայ: Անտոնիոս իմանալով որ Օգոստոս բանտէն պիտի ազատէ Արտաւազդը և պիտի վերադարձնէ Հայաստան, քիչ մը ժամանակ բանտը պահեց, և օր մըն ալ երբ Արտաւազդ չխոնարհեցաւ Կղէոպատրայի առջև և զայն «Թագուհիներու թագուհի» չկոչեց, սպաննեց:

Անտոնիոս և Կղէոպատրա, յաղթուելով Օգոստոսէն, անձնասպան եղան: Օգոստոս Արտաւազդի որդիները առաւ և Հռոմ տարաւ, հռովմէական կրթութիւն տալու համար:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Հռոմի մէջ կազմուեցաւ եռապետութիւն մը, որուն անդամներն էին Յուլիոս Կեսար, Պոմպէոս, Կրասոս: Կրասոս Պարթեւներուն դէմ եկաւ: Արտաւազդի խորհուրդներուն ուշադրութիւն չընաւ: Պարթեւները թէ Հայաստան եւ թէ Կրասոսի դէմ զինուոր ղրկեցին: Արտաւազդ, Տիգրանի կրթուած որդին, ստիպուեցաւ բարեկամանալ Պարթեւներուն հետ եւ իր քոյրը ամուսնացնել Բակուրի հետ: Իսկ Կրասոս յաղթուեցաւ. անոր զլուխը կտրուեցաւ: Յուլիոս Կեսար Կրասոսի վրէժը լուծեց: Կազմուեցաւ երկրորդ եռապետութիւն մը, որուն մէկ անդամն էր Անտոնիոս, որ Պարթեւներէն յաղթուեցաւ, որովհետեւ Արտաւազդի խորհուրդներուն կարեւորութիւն չտուաւ: Անտոնիոս խարդախութեամբ գերի բռնեց Արտաւազդը եւ տարաւ Եգիպտոս, ուր զըլխատեց զայն: Օգոստոս Արտաւազդի տղաքը տարաւ Հռոմ:

Զարգացման բաժին. — Յուլիոս Կեսար, Պոմպէոս, Անտոնիոս, Կղէոպատրա, Օգոստոս այնպիսի դէմքեր են, որոնց մասին կարելի է քիչ մը երկար խօսիլ:

Ի Դ . Դ Ա Ս

Ա Ր Շ Ա Մ ԵՒ Ա Բ Գ Ա Ր

Արտաւազդի գերի տարուելէն և մեռնելէն ետքը, հայ իշխանները միանալով Մծրինի մէջ իրենց թագաւոր դրին Առշաւ անունով մէկը, որ Տիգրանի եղբորորդին էր: Առշաւ ուղեց բոլորովին ազատ ըլլալ, բայց ստիպուեցաւ Հռովմայեցիներու դաշնակից ըլլալ և տուրք տալ: Անոր օրով Հայերը առաջին անգամ հարկատու եղան Հռովմայեցիներուն:

Առշամի օրով Երուսաղէմի մէջ թագաւոր էր Հերովդէս, որ Բեթղհէմի մահուկները սպաննողն է: Հե-

րովդէս բարեկամ էր Հռովմայեցիներուն։ Ան շատ մը չէնքեր չինել տուաւ։ ուղեց սալայատակել նաեւ Ասորիքի Անիսի քաղաքը, որուն փողոցները տիղմով լեցուն էին։ Ասոր համար Արշամէն գործաւորներ ուղեց, բայց ան չի տուաւ։

Հերովդէս բարեկացաւ և զօրք ժողվելով Արշամի վրայ գնաց։ Արշամ ստիպուեցաւ անոր խնդիրը կատարել։ Արշամ 20 տարի թագաւորեց և մեռաւ։ Անոր յաջորդեց իր որդին Արգաթ։

Արգաթի ժամանակ Օգոստոս կայսրը մարդեր ղրկեց Հայաստան, որ աշխարհադիր ընեն, ընտելիչներուն անունները արձանագրեն, տուրք տունելու համար։ Օգոստոս կայսրը ղրկած էր նաեւ իր սպտիկերը, մեհեանին մէջ կախուելու համար։

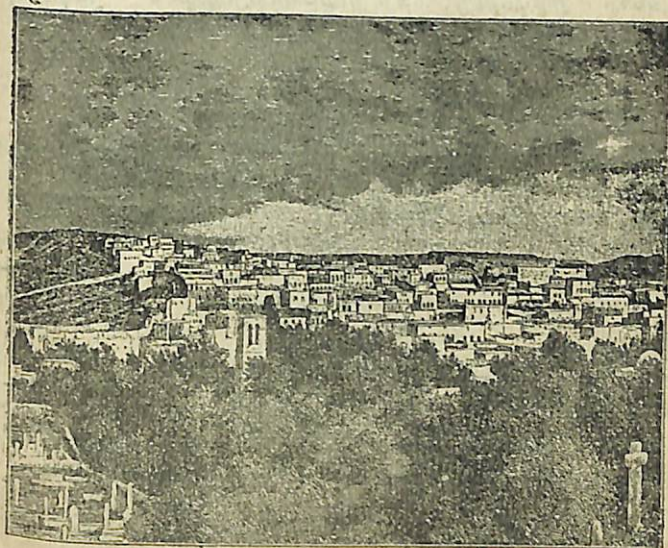
Հերովդէս թագաւորն ալ իր սպտիկերը ղրկեց Արգաթին միասին կախուելու համար։ Բայց Արգաթ մերժեց։ Հռոմ մարդ ղրկեց, որ ղինքը Հերովդէսէն ազատեն։ Սակայն մարդ կարեւորութիւն չի տուաւ։ Այն ատեն Արգաթ ստիպուեցաւ գլուխ ծռել։

Արգաթ միտքը դրաւ Հռովմայեցիներուն դէմ ապստամբել, ատոր համար իր աթուր Մծբինէն փոխադրեց Եղեւիս (Ուրֆա) քաղաքը, որ զօրացուց։

Անկէ ետքը ուղեց դաշնակից ըլլալ Պարթեւներուն։ Բայց որովհետեւ այն ժամանակ Պարթեւաց թագաւորը մեռեր էր և անոր երեք որդիները իրարու հետ կը կռուէին թագաւոր ըլլալու համար, ստիպուեցաւ Պարսկաստան երթալ և զանոնք հաշտեցնել։ Երեք եղբայրները հաշտուեցան, բայց չկրցան օգնել Արգաթին։

Արգաթի ճամբորդութիւնը իմանալով Հռովմայեցիները կասկածեցան, ուստի Արգաթ դեսպաններ ղրկեց

Երուսաղէմի մօտերը զանուոյ Հռովմայեցի կուսակալին և համոզեց թէ Պարթեւներուն հետ դաշնակից եղած չէ։ Անոր դեսպանները ճամբան, Երուսաղէմի մէջ,

Եղեւիս կամ Ուրֆա

հանդիպեցան Յիսուսի, որ քարոզութիւններ կ'ընէր։ Անոնք եկան իրենց տէրօջը պատմեցին։ Արգաթ հիւանդ էր, բորոտութեան բռնուած էր։ Անոր համար իր երկիրը հրաւիրեց Յիսուսը, որ չի գնաց, խոստանալով իր Համբարձումէն ետք իր աշակերտներէն մէկը ղրկել։

Իրօք թաղէոս Առաքեալը եկաւ Եղեւիս և բժշկեց Արգաթը, մկրտեց զայն իր սպալատականներուն հետ։ Ամբողջ Եղեւիսան քրիստոնեայ եղաւ։ Այդի անունով խոյրարարը (թագ չինող) իրեն տեղ կախկոպոս ձեռնադրելով, թաղէոս գնաց բուն Հայաստան։

Արգար անկէ ետքը սկսաւ նամակներ գրել Տիրե-
րիոս կայսեր, Պարսից և Ասորեստանի թագաւորնե-
րուն: Տիրերիոսին գրեց որ Պիղատոսը պատժէ. իսկ
միւսները յորդորեց որ քրիստոնէութիւն ընդունին:
Բայց տակաւին պատասխան չառած մեռաւ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արտաւագրի մահէն հոտը Մծրինի մէջ թագաւոր կը պսակ-
ուի Արշամ, Տիրգրանի եղբորորդին: Ան կը հպատակի եւ տուրք
կուտայ Հռովմայեցոց: Հերովդէսի հետ կը գժտի, չի տալով ա-
նոր խնդրած գործաւորները, բայց բռնի ոյժին առջեւ կը խո-
նարհի: Անոր կը յաջորդէ Արգար, որ նոյնպէս կը գժտի Հերով-
դէսի հետ եւ կը խորհի ապստամբիլ, բայց չի յաջողիր: Կը շինէ
Եղեսիան, ուր կը փոխադրէ իր աթոռը: Յիսուսի հետ յարաբե-
րութեան կը մտնէ եւ թաղէոսէն կը մկրտուի: Նամակներ կը գրէ
Տիրերիոսի եւ ուրիշներու, բայց պատասխան չառած կը մեռնի:

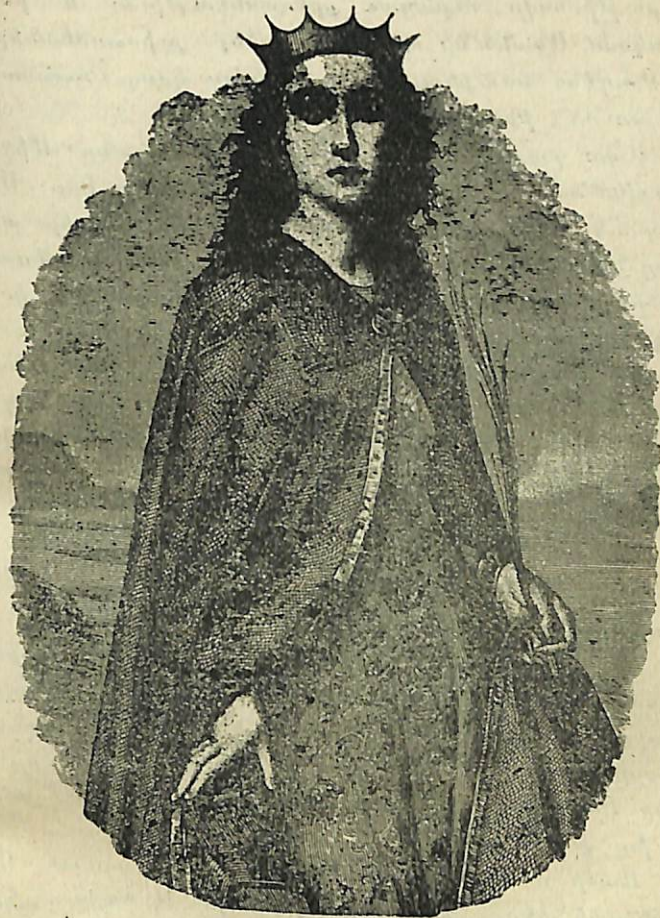
Զարգացման բաժին.—Ծանօթութիւններու առատ մթերը
կրնան հայթայթել Հերովդէս, Տիրերիոս եւայլն:

Ի Ե. ԴԱՍ

ՍՆԱՆՈՒՆ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ԵՒ ԵՐՈՒԱՆԴ

Արգարի մեռնելէն ետքը Եղեսիայի մէջ թագաւոր
եղաւ անոր որդին Անանուհ: Իսկ Վաղարշակի սերուն-
դէն Սանատրուկ անուն մէկը թագաւոր եղաւ Հայաս-
տանի վերին մասերուն վրայ:

Անանուհ քրիստոնէութիւնը ուրացաւ և սկսաւ
քրիստոնեաները հալածել: Նահատակեց Ադրե խոյրա-
բարը, որ չէր ուզած թագ չինել Քրիստոսի չի հաւա-
տացող անարժան գլուխին համար:

Ս. Սանդակիս

Սանատրուկ թաղէոս տուրքեալէն քրիստոնեայ ե-
ղած և մկրտուած էր: Անոր Սանդակիս կոյսն ալ հաւա-
տացած էր: Բայց Սանատրուկ, նախարարներուն թեւ

լադրուծիւնովը, ուրացաւ քրիստոնէութիւնը և ինքն ալ սկսաւ Անանուհի պէս, հալածել քրիստոնեաները։ Ս. Թադէոս առաքեալը և Սանդուխտ կոյսը նահատակել տուաւ, ինչպէս նաև ուրիշ շատեր։

Ապա դօրք ժողովեց որ երթայ Անանուհը Միջագետքէն հալածէ և անոր երկիրն ալ գրաւէ։ Երբ Սանատրուկ պատրաստութեան մէջ էր, Անանուհ իր պալատը նորոգած ատեն սիւնի մը տակ մնալով մեռաւ։ Եղեսիացիները դեսպան դրկեցին Սանատրուկի, խոստացան քաղաքը և գանձերը յանձնել։

Սանատրուկ եղեսիա մանելով Աբգարի սերունդը, բացի աղջիկներէն, սուրէ անցնել տուաւ։ Իսկ Աբգարի կիներ Հեղինէն, որ Խառանցի էր, իր հայրենիքը դրկեց։ Հեղինէ Երուսաղէմ գնաց ու շատ բարիք ըրաւ աղքատներուն և հոն թաղուեցաւ։

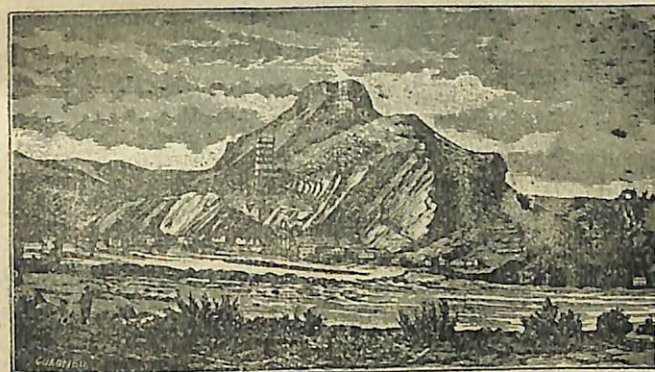
Սանատրուկի ժամանակ նշանաւոր էր Երուսնդ անուն իշխանը, որ մօրը կողմէն Արշակունի էր և Սանատրուկի սիրելի։

Երուսնդ Հայաստանի հիւսիսային գաւառներուն կուսակալ էր և բոլոր նախարարներուն սիրելի ըլլալ կ'աշխատէր։ Երբ Սանատրուկ որսի ժամանակ նետով մը սպաննուեցաւ, յաջողեցաւ Հայոց Թագաւոր ըլլալ։ Բայց Բագրատունի նախարարը յանձն չառաւ անոր գլուխը թագ դնելու։

Ատոր համար Երուսնդ սուրէ անցնել տուաւ Սանատրուկի բոլոր սերունդը։ Միայն Արսաշես անուն մանուկ մը, իր ստնտովն ձեռքով, աղատեցաւ։ Սմբատ Բագրատունին խմանալով Արտաշէսի ազատուիլը, լեռներուն մէջ գնաց գտաւ գայն և Պարսկաստան փախցուց։ Պարթևներու թագաւորը սիրով ընդունեց գանոնք։

Երուսնդ աշխատեցաւ Արտաշէսը ձեռք ձգել, Պարթև Թագաւորին գրելով թէ Արտաշէս Սանատրուկի որդին չէ, այլ Մարաստանցի հովիւի մը տղան։ Սմբատին ալ խոստումներ ըրաւ, բայց չի յաջողեցաւ։

Ապա իր իշխանութիւնը ապահովելու համար, բարեկամ եղաւ Հռովմայեցիներուն հետ, անոնց տալով Միջագետքը. իսկ իր մայրաքաղաքը Արմաիրէն փոխադրեց Երասխ գետին մօտ չինած իր նոր քաղաքը, որ կոչուեցաւ Երուսնդաւ։ Քաղաքը ամուր կերպով չինեց Երասխի հիւսիսային կողմը և Ախուրեան գետին արևելեան կողմը։

Երուսնդաւ

Երուսնդաշատէն դէպի հիւսիս, Ախուրեանի եղերքը չինեց Բագրատն քաղաքը, ու աստուածներու արձանները հոն փոխադրեց։ Քուրմերը իր կողմը չահելու համար իր Երուսնդ եղբայրը քրմապետ կարգեց։ Շինեց նաև Երուսնդակերտ քաղաքը որ որսի անտառ մըն ալ անկել տուաւ, որ կոչուեցաւ Ծնկոյոց անտառ։

Առատաձեռնութիւններով, խնջոյքներով չի կրցաւ իր կողմը շահիլ բոլոր նախարարները:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Արգարի յաջորդեց Անանուն, ուրացող, որ սպաննեց Ադդէ խոյրարարը: Ինք ալ սիւնի մը տակ մնաց եւ մեռաւ: Սանատրուկ Արշակունի թագաւոր եղաւ բուն Հայաստանի, քրիստոնէութիւնն ուրացաւ եւ նահատակեց Թադէոսն ու Սանդուխտ կոյսը: Արգարի սերունդը սրէ անցուց: Որսի ժամաճախ նետէ մը սպաննուեցաւ: Երուանդ, մօրմէն Արշակունի՝ յաջորդեց Սանատրուկի եւ անոր սերունդը սրէ անցուց: Ազատեցաւ Արտաշէս, որ տարուեցաւ Պարսկաստան: Երուանդ շինեց Երուանդաւաքը, Երուանդակեցը, Բագաւաւը եւ Ծմնդոց Անսաւը:

Զարգացման բաժին. — Թադէոսի, Սանդուխտ կոյսի նահատակութիւնը ընդարձակելի նիւթ կրնան կազմել:

Ի Զ . Դ Ա Ս

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. ԵՒ ԱՐՏԱՒԱԶԴ Բ.

Մինչդեռ Երուանդ կ'աշխատէր իր դահլը ամրացընել, Արտաշէս և Սմբատ Բագրատունի սիրելի ըլլալով Պարթեւներու թաղաւորին, օգնութիւն ստացան ու մեծ բանակով եկան Հայաստան:

Երուանդ իմացաւ և սկսաւ պատրաստութիւններ տեսնել. երկու բանակները իրարու ճակատեցան Երուանդաշատէն հիւսիս, Ախուրեան գետին մօտ: Հայ նախարարներ Արտաշէսի կողմն անցան և սկսան Երուանդի դէմ կռուիլ: Պատերազմը սոսկալի եղաւ:

Մուրացան Արգամ նախարարը, որ շատ զօրք ունէր և քաջ էր՝ Երուանդի կողմն էր: Արտաշէս մարդ զրկեց անոր գաղտնի և խոստացաւ իր երկրորդն ընել:

Եթէ իր կողմը անցնի: Արգամ ընդունեց և հեռացաւ Երուանդէն: Երուանդ մնաց միայն Վրացի զօրքերով, որոնք

Արտաշէս Բ.

չդիմացան ու փախան: Կռուին մէջ մէկ քանի քաջեր, որոնք Երուանդին խօսք տուած էին Արտաշէսը սպաննել, յարձակեցան ու քիչ մնաց որ Արտաշէս մեռնէր:

Արտաշէսի ստնտուհի որդին Դիսակ անոնց դէմը ելաւ և

Սմբատ քաղաւոր կը պսակէ Արտաշէսը

աղատեց իր տէրը, բայց սուրէ մը իր դէմքին կէսը
կտրուեցաւ ու մեռաւ:

Երուանդ ստիպուեցաւ փախչիլ: Սմբատ հալածեց
զայն և սպաննեց: Արտաշէս հրաման ըրաւ որ պատ-
ուեն Երուանդի դիակը, արձան մը կանգնեն անոր
վրայ, որովհետեւ մօրմէն Արշակունի էր:

Սմբատ Երուանդի գանձարանէն գտաւ Սանատրուկի
թագը և փառաւոր կերպով պսակեց Արտաշէսը: Ան թա-
գաւորը ըլլալէն ետքը իր խոստումը կատարելով իրեն երկ-
րորդ ըրաւ Արդամ իշխանը և իրաւունք տուաւ յա-
կընթակապ պսակ դնել, ականջներուն օղ և մէկ ոտքին
կարմիր կօշիկ, ոսկի դգալ, պատառաքող ու բաժակ
գործածելու: Սմբատին տուաւ թագադրութեան իրա-
ւունքը և կարգեց սպարապետ: Դիսակի Ներսէս տղան
նախարարներու կարգը դասեց և կոչեց Դիմաքսեան
նախարարութիւն: Թանկագին ընծաներ ղրկեց Պար-
թեւներու թագուորին, չնորհակալութիւն յայտնելով:

Հռովմայեցիները զօրքով յարձակեցան Հայաստան
իրենց տուրքը ուզելու համար: Արտաշէս ստիպուեցաւ
հաշտուիլ ու բարեկամանալ, տուրք տալ խոստանալով:

Քիչ ետքը Կովկասէն բարբարոս ժողովուրդ մը
յարձակեցաւ Հայաստան. այդ ժողովուրդը կը կոչուէր
Արաններ: Անոնց հետ ուրիշ լեռնցի վայրենի ցեղեր ալ
միացած էին: Արտաշէս անմիջապէս հաւաքեց իր զօր-
քերը և Կուր գետին եզերքը անոնց դէմն ելաւ: Ալան-
ները յաղթուեցան, գետին միւս կողմը փախան, անոնց
արքայորդին ալ գերի ինկաւ: Ալանաց թագաւորը ու-
ղեց հաշտուիլ, բայց Արտաշէս յանձն չառաւ:

Այն ատեն թագաւորին աղջիկը Սարենիկ գետին
ափը եկաւ և հեռուէն համոզեց Արտաշէսը որ իր եղ-
բայրը աղատէ: Արտաշէս Սաթենիկի իմաստուն խօս-
քերէն հրապուրուելով հաշտութիւն կնքեց և Սաթե-
նիկն ալ իրեն կին տուաւ. փառաւոր հարսանիք մը

ժարքունեցաւ, ուր փեսին և հարսին վրայ մարգարիտ
ու ոսկի կը թափէին:

Սաթենիկ սիկիճ

Արտաշէս անկէ ետք սկսաւ շէնցնել երկիրը, ու
րիշ երկիրներէ գաղթականներ բերել տուաւ և բնակե-

ցուց Հայաստան: Շինեց կամուրջներ, մեհեաններ, պա-
լատներ, ճամբաներ: Անոր օրով Հայաստանի մէջ չի
կար ափ մը հող որ մշակուած չըլլար: Այդ պատճառով
չատ սիրունեցաւ ան ժողովուրդէն:

Արտաշէսի յուղարկաւորութիւնը

Ան ունեցաւ բազմաթիւ որդիներ: Սաթենիկէն
առջինեկ տղայ մը ունեցաւ, որուն անունն էր Արտա-
շատ, որ չար մէկն էր: Արտաշատը նախանձելով Ար-

գնամի և Սմբատ Բագրատունիի վրայ, քսուծիւններով ու զրպարտութիւններով անոնց ձեռքէն առաւ իշխանութեան իրաւունքն ու երկիրները: Արտաշէսի միւս տղաքն ալ իրենց եղբոր վրայ նախանձեցան և սկսան կռուիլ: Արտաշէս մեծ դժուարութիւն քաշեց, զանոնք հաշտեցնելու համար:

ԱՐՏԱՆԱԳԳ ՎԻՆԻ ԿՐ ՂՐՈՒՄ

Անգամ մը ուղեց դարձեալ ապստամբիլ Հռովմայեցիներէն, բաւական յաջողեցաւ. յաղթեց մէկ երկու անգամ, բայց ի վերջոյ ստիպուեցաւ բարեկամ ըլլալ: Անգամ մը երբ Պարթեւները և Հռովմայեցիները հաշտեցնելու համար Պարսկաստան կ'երթար, ճամբան հիւանդացաւ և մեռաւ: Փառաւոր թաղում մը կատարեցին: Անոր գահը ոսկիէ էր և թանկագին քարերով: Թողած աստեղ շատեր ինքզինքնին սպաննեցին անոր գերեզմանին վրայ:

Արտաշէս 41 տարի թագաւորեց: Անոր յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ Բ. որ հազիւ քսանի մը օր թագաւորեց, որովհետեւ երբ անգամ մը ձի նստած որսի կ'երթար, յանկարծ ձիով մէկտեղ խոր վիհի մը մէջ ինկաւ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արտաշէս Պարթեւներուն օգնութեամբ կուգայ Հայաստան եւ կռուելով կը յաղթէ Երուանդի, որովհետեւ Արգամ եւ ուրիշ նախարարներ իրեն կողմը կ'անցնին: Թագաւոր ըլլալէ ետք իր երախտագիտական պարտքը կը կատարէ: Հռովմայեցիները Հայաստան կուգան, Արտաշէս կ'ստիպուի տուրք վճարել: Ալանները կ'արշաւեն Հայոց վրայ, կը յաղթուին Կուրի մօտ: Սաթենիկի հետ կ'աշխատի: Դարձեալ կ'ուզէ Հռովմայեցիներէն ապստամբիլ, բայց չի յաջողիր: Կը մեռնի ու կը թաղուի փառաւոր հանդէսով: Անոր կը յաջորդէ չարն Արտաւազդ Բ. որ վիհը կը գլորի իր ձիով:

Զարգացման բաժին.—Հին Արիականներու մէջ կամաւոր մահերը՝ թագաւորներու գերեզմանին վրայ, սովորական էին:

Ի Է. Գ. Ա. Ս

ՏԻՐԱՆ Ա., ՏԻԳՐԱՆ Գ., ՎԱՂԱՐՇ ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ Ա.

Արտաւազդի մահէն ետք, անոր յաջորդեց իր եղբայրը Տիրան Ա., որ ինքզինքը ինչոյնքներու և որսորդութեան տուաւ, փոխանակ երկիրը բարեկարգելու:

Անգամ մը ճամբան ձիւնին տակ մնալով մեռաւ:

Տիրան ալ Արտաւազդի նման որդի չունենալով անոր յաջորդեց իր եղբայրը Տիգրան Գ., որ նշանաւոր գործ մը չկրցաւ ընել։ Միայն թէ Պարթեւներուն հետ բարեկամ ըլլալով, միասին յարձակեցաւ հռովմէական երկիրներուն վրայ, յաղթեց։ Բայց յոյն իշխանուհիի մը կողմէ խարդախութիւնով բռնուեցաւ ու բանալը նետուեցաւ։ Հռովմայեցիներուն կայսրը մեծ զօրքով Հայաստան եկաւ, գրաւեց և Տիգրանին ալ ներելով ազատ արձակեց։ Տիգրան 42 տարեթագաւոր եղաւ։

Տիգրանի յաջորդեց իր որդին Վաղարշ, որ իր անունով մէկ երկու քաղաքներ շինեց։ Այդ քաղաքներէն մէկն էր Վաղարշաւան, որ կը գտնուէր Էրզրումի արեւելեան կողմը, Երասխ և Մուրց գետերուն իրար միացած տեղը։ Այդ քաղաքը հիմակ գիւղ մըն է, որ կը կոչուի Քոյիսիւ լիոյ։ Վաղարշ բոլորովին հիմէն նսրոգեց նաեւ ուրիշ գիւղ մը և անունը դրաւ Վաղարշապատ, որ հիմակ ալ կը գտնուի, Էջմիածնի քովիկը։ Իր աթոռ փոխադրեց այդ քաղաքը, որ բերդերով ամրացուց։

Վաղարշ Հայոց տարեմուտին՝ Նաւասարդիկն առաջին օրը ազդային մեծ տօն մը հաստատեց, ամէն տարի մեծ հանդէսով կը տօնուէր Բագաւանի մէջ Հայոց Անհմնոյի աստուածը։ Բագաւան շինուած է Եփրատի եզերքը, Բագրեւանդ գաւառին մէջ։ հիմակ այս գաւառին անունն է Ալաշկերտ։

Վաղարշի վերջին տարիները Կովկասի հիւսիսային աղբերը յարձակեցան Հայաստան։ Վաղարշ զօրք ժողովեց և դէմ գնաց անոնց, յաղթեց, բայց երկրորդ անգամ կռուած ատեն սպաննուեցաւ։

Անոր որդին Սոսրով Ա., անմիջապէս զօրք ժողովեց և յարձակեցաւ թշնամիին վրայ, իր հօրը վրէժը լուծելու համար։ Վաճառեց զանոնք Հայաստանէն, յաղթեց և սուրբ առնելով դարձաւ իր երկիրը։

Անկէ ետքը Սոսրով բարեկամ ըլլալով թէ Հռովմայեցիներուն և թէ Պարթեւներուն, խաղաղութեամբ կառավարեց իր երկիրը։

Այս միջոցին Պարսկաստանի մէջ մեծ դէպք մը պատահեցաւ։ Արտաշիւ անուն մէկը, որ Պարսկաստանի մէկ մասին իշխանն էր, ապստամբեցաւ Պարթեւ թագաւորին Արտաւանի դէմ։ Արտաշիւ Սաւան անուն մարդու մը թոռն ըլլալով կը կոչուէր Սաւանեան, իր դերդաստանն ալ այդ անունը առաւ։

Պարթեւ թագաւորները տկարացած էին։ Ինքզինքնին ուրախութեան և խնջոյքի տուած էին, ժողովուրդը բնաւ չէին հոգար։ Իրենց հին հայերուն կրօնքին կարեւորութիւն չէին տար։ Այդ պատճառով ժողովուրդը անոնցմէ դժգոհ էր։ Ուստի երբ Արտաշիւ Սաւանեան ապստամբեցաւ, ամէնքն ալ անոր կողմը սկսան բռնել։ Արտաւանն ուղեց պատերազմիլ և Արտաշիւրը ջախջախել։ Բայց չի յաջողեցաւ և սպաննուեցաւ։ Այն ժամանակ Արտաշիւր եղաւ Պարսկաստանի թագաւոր և Սասանեան իշխանութեան հիմնադիր։

Մեծն Սոսրով երբ լսեց Արտաշիւրի ապստամբիլը և իր արիւնակից Արտաւանի դէմ կուրիլը, շտապեց անոր օգնութեան հասնելու։ Բաւական առաջ գնաց, երբ լսեց որ Արտաւան մեռեր է։ Տրամութեամբ ետ դարձաւ և սկսաւ պատերազմի պատրաստուիլ։

Մեծն Սոսրովի հետ միացան Արտաւանի հաւատարիմ զինուորները, Մարերը, Վրացիները և ուրիշ ազգեր, Հռովմայեցիներն ալ օգնութեան եկան։ Սոսրով երկու անգամ յարձակեցաւ Արտաշիւրի վրայ, որ յաղթուելով ստիպուեցաւ փախչիլ մինչև Հնդկաստան։

Արտաշիւր խորամանկութեամբ դիմեց։ Անանի Պահլաւունի պարթեւ իշխանը Հայաստան ղրկեց, որ դա-

ւաղրութեամբ սպաննէ։ Անակ ընտանիքով և զօրքով եկաւ Խոսրովի մօտ, իբր թէ Արտաշիրէն փախչելով։ Խոսրով սիրով ընդունեց զայն։

Օր մը Խոսրով որսի գացած էր. Անակ խաբէութեամբ թագաւորը հեռացուց նախարարներէն, իբրեւ թէ գաղտնի բան մը ըսելու համար, դաշոյնով մահացու կերպով վիրաւորեց զայն ու փախաւ։ Նախարարները հասան դաւաճանին ետեւէն, բռնեցին զայն և Երասխ դետը նետեցին։

Խոսրով մեռած ատենը հրաման ըրաւ սուրէ անցնել Անակի սերունդը, ուրկէ միայն Գրիգոր անուն մանուկը աղատուեցաւ իր ստնառուին ձեռքովը և տարուեցաւ Կեսարիա։

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Արտաւազդի մահէն ետք իրարու յաջորդեցին Տիրան Ա., Տիգրան Գ., Վաղարշ եւ Խոսրով Ա.։ Տիրան ծիւնի տակ մնաց մեռաւ. Տիգրան խաբէութեամբ յոյն իշխանուհիէ մը բռնուեցաւ. բայց յետոյ ազատեցաւ։ Վաղարշ շինեց Վաղարշաւան եւ Վաղարշապատ քաղաքները, հաստատեց Նաւասարդի տօնը։ Սպաննուեցաւ հիւսիսի ազգերու դէմ կռուած ատեն։ Խոսրով Ա. յաղթեց հիւսիսային ազգերուն։ Անոր օրով Արտաշիր Սասանեան ապրտամբեցաւ եւ սպաննեց Արտաւան պարթեւ թագաւորը։ Խոսրով բազմաթիւ օգնականներով յարձակեցաւ եւ փախցուց Արտաշիրը։ Անակ Պահլաւունի դաւով սպաննեց Խոսրովը։ Անակի ընտանիքէն ազատուեցաւ միայն Գրիգոր, որ Կեսարիա տարուեցաւ։

Ջարգացման բաժին. — Պարթեւ թագաւորներու տկարացման պատճառները, Պարսիկ կրօնը եւ Սասանեաններու ձգտումը ընդլայնուելիք նիւթեր կրնան կազմել։

ԻՐ. ԳԱՍ

Մ Ե Շ Ն Տ Ր Դ Ա Տ

Արտաշիր երբ լսեց Խոսրովի և Անակի սպաննուելը, զօրքով եկաւ Հայաստան։ Հայոց նախարարները թէեւ կռուեցան, բայց յետոյ հնազանդեցան։ Արտաշիր տէր եղաւ Հայաստանի։ Ան հրամայեց սուրէ անցնել Խոսրովի ընտանիքը։ Արտաւազդ Մանդակունի իշխանը Հոռմ փախչուց Խոսրովի որդին Տրդատը, իսկ Օտա Սմատունին ալ առաւ թագաւորական գանձերը և Խուրովիդուխտ աղջիկը, և Անի (Քեմիխ) ամրոցին մէջ ապաստանեցաւ։ Այդ ամրոցը կը գտնուէր Երլնկայի արեւմտեան կողմը, Եփրատի եզերքը։

Արտաշիր Հայաստանի տէր դառնալով հրամայեց որ Որմզդական կրակը վառուի ամէն տեղ ու Հայերը պաշտեն զայն։ Աշխատեցաւ երկիրն ալ բարեկարգել։

Այդ միջոցին Տրդատ կը մեծնար հռովմէական բանակին մէջ։ Իր ուժովը և քաջութիւնովը մեծ անուն հանեց։ Անգամ մը վայրի ցուլի մը եղջիւրները մէկ ձեռքով բռնեց, ուրրեց վիզը և սպաննեց։ Անգամ մըն ալ կառարչաւի ատեն իր հակառակորդը կառքէն վար ձգած էր զինքը, ան վազեց և մրցորդին կառքին ետեւի անիւները բռնելով կառքը կեցուց։ Ուրիշ անգամ մըն ալ Գոթաց Հոչէ թագաւորին հետ մենամարտեցաւ, յաղթեց և Հռովմայեցւոյ կայսրին առջև տարաւ։

Անոր այս քաջութիւններուն համար կայսրը մեծ պատիւներ տուաւ՝ զօրք յանձնեց որ երթայ իր հօրը դահին վրայ նստի։ Կեսարիայի մէջ անոր միացան շատ մը հայ նախարարներ։ Գրիգորն ալ անոր քարտուղարը (գրագիր) եղաւ։ Մտան Հայաստան. Օտա Սմատու-

նին Տրդատի յանձնեց արքունի գանձերը և Սոսրովի-
դուխար :

Օսա կը յանձնէ Սոսրովիդուխար եւ գանձերը

Տրդատ յաղթեց Պարսիկ զինուորներուն , զանոնք
վռնտեց Հայաստանէն և եղաւ թագաւոր :

Սմբատ Բագրատունի իշխանը ղրկեց Ալանաց թա-

Մեծն Տրդատ

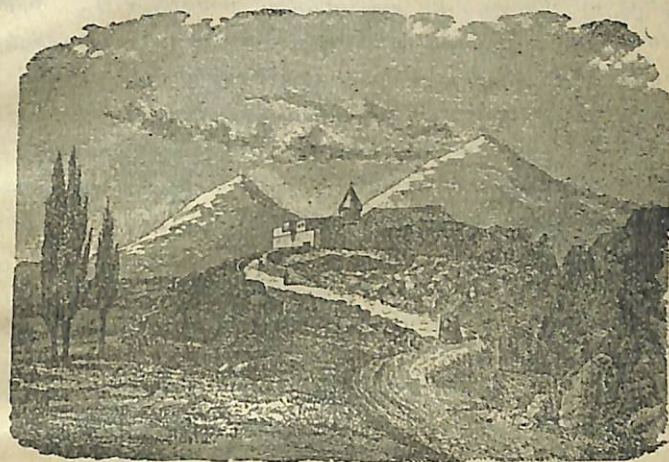
գաւորին և անոր Աշխեն դուստրը կնութեան ուղեց :
Փառաւոր հանդէսով կատարուեցաւ հարսնիքը և Աշ-
խեն եղաւ թագունի Հայոց :

Աւելսէն քաղուհի

Տրդատ իր յաղթութիւններուն համար Մոսկա (Մոզմկա) գնաց չնորհակալ ըլլալու Հայոց ատուածուհի Անահիթին, և հրաման ըրաւ իր քարտուղար Գրիգորին որ ծաղկեպտակ մը դնէ ատուածուհիին արձանին ոտքը: Գրիգոր մերժեց: Տրդատ չարչարեց զայն: Բայց երբ իմացաւ թէ Անակի որդին է, Խոր Վիրապը նետել տուաւ: Գրիգոր երկար տարիներ ապրեցաւ հոն, որով-

հետեւ ծերուկ կին մը ամէն օր հաց կը ձգէր անոր: Շատ ժամանակ վերջը այդ Վիրապին վրայ չինուած է վանք մը:

Խոր Վիրապի վանքը

Այդ միջոցներուն քանի մը կոյսեր Հռոմէն փախչելով եկան Հայաստան: Ատոնց մէջ էր Հռիփսիմէն, զոր Դիոկղետիանոս իրեն կին առնել կ'ուզէր: Տրդատ երբոր իմացաւ անոնց գալուստը, մարդ զրկեց փընտռեց ու գտաւ: Անոր գեղեցկութեանը հաւնելով ուզեց իրեն կին առնել, բայց Հռիփսիմէ մերժեց: Այն ատեն Տրդատ նահատակել տուաւ զայն և իր 37 ընկերները:

Անոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ Ս. Գայիսանէ կոյսը:

Տրդատ ատոր վրայ հիւանդացաւ և յիմարանալով կենդանիներու պէս լեռները կը թափառէր: Խոսքովի-դուխտ երազ տեսաւ և զացին Գրիգորը հանեցին Վի-

բապէն : Ան բժշկեց թագաւորը և քարոզեց ու ամէնքն ալ քրիստոնեայ դարձան :

Անմիջապէս սկսան քանդել մեհեանները և կռուքերը ու անոնց տեղ տաճարներ կանգնել : Ս . Գրիգոր Կեսարիա զրկուելով եպիսկոպոսապետ ձեռնադրուեցաւ այն տեղի Ղեւոնդ մետրոպոլիտէն (եպիսկոպոս) և ուրիշ եպիսկոպոսներէ : Հայաստան դառնալով իր հետ բերաւ Ս . Յովհաննէս Մկրտչի և Աթանազիոսի նըշխարները, Եփրատ գետին մէջ մկրտեց թագաւորն ու բոլոր բազմաթիւ Հայեր , որոնց թիւն էր 4 միլիոն հոգի :

Անկէ ետքը հիմնուեցան դպրոցներ , որոնց մէջ կը սորվեցնէին յունարէն և ասորերէն , որովհետեւ դեռ հայերէն գիր չի կար :

Ս . Լուսաւորիչ իր գործը աւարտելէն ետքը , կ'ուզէր առանձնանալ և աղօթել : Ուստի կ'երթար այրի մը մէջ կը փակուէր : Եւ որպէս զի ժողովուրդը առանց հովիւի չի մնայ , իր երկու որդիները Կեսարիայէն բերել տալով , կրտսերը՝ Արիստակէսը եպիսկոպոս ձեռնադրեց և իր տեղը դրաւ : Ինք ալ քաշուեցաւ Սեպուհ լեռան Մանեայ այրը , ուր ճգնելով մեռաւ : Հոգիւնները դանելով անոր զիակը կը թաղեն նոյն այրին մէջ :

Իսկ Տրդատ լսելով որ Կոստանդիանոս կայսրը քրիստոնեայ եղած է , զնաց Հռոմ ու բարեկամացաւ : Անոր բացակայ եղած ատենը Պարսիկները և հիւսիսային բարբարոս աղգերը , որոնց առաջնորդ էր Գեորգիոն , յարձակեցան Հայաստան : Տրդատ շուտով դարձաւ ու իր թշնամիները սարսափով փախցուց երկրէն :

Անկէ ետքը Տրդատ տեսնելով որ նախարարները զինքը չեն յարգեր , քրիստոնեայ չեն ուզեր մնալ , նեղ-

ուեցաւ ու ինքն ալ քաշուեցաւ Մանեայ այրը : Նախարարները դացին և թունաւորեցին զայն :

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արտաշիր գրաւեց Հայաստանը : Խոսրովի ընտանիքը կոտորեց : Ազատեցան միայն Տրդատ ու Խոսրովի դուստր : Տրդատ Հռովմէական բանակին մէջ մեծցաւ ու քաջութիւններ ըրաւ : Կայսրը զօրք տրւաւ իրեն : Եկաւ Հայաստան Պարսիկները վռնտեց եւ եղաւ թագաւոր : Ամուսնացաւ Աշխէնի հետ : Գրիգորը չարչարեց , նահատակեց Հռիփսիմեան կոյսերը : Յիմարացաւ , Գրիգորէն բժշկուեցաւ եւ քրիստոնեայ եղաւ : Շինեցին եկեղեցիներ եւ դպրոցներ : Գրիգոր ձգնեցաւ Մանեայ այրը : Իր տեղ փոխանորդ կարգեց Արիստակէս որդին : Տրդատ Հռոմ գնաց , շուտով դարձաւ կռուելու համար Պարսից ու Գեղրեհոնի դէմ : Ապա ձգնեցաւ : Նախարարները թունաւորեցին զինքը :

Զարգացման բաժին .— Նայելով աշակերտներու մտքի պաշարին , կարելի է մանրամասնել Տրդատի ու Գրիգորի յարաբերութիւնները եւայլն :

ԻԹ . Գ Ա Ս

ԽՈՍՐՈՎ Բ. ԵՒ ՏԻՐՈՆ Բ

Տրդատի մահէն ետքը հայ նախարարները կը սկսին իրարու հետ կռուիլ , զիրար կոտորել և երկիրը տկարացնել : Այդ կռիւններուն մէջ իսպառ ջնջուեցան Բլղոնուկեանց , Մանաւազեանց , և Որդունեանց նախարարութիւնները :

Հայոց կաթողիկոսը և մէկ քանի նախարարներ տեսնելով այդ դժբախտութիւնը, հռովմէական կայսեր օգնութեամբը, թագաւոր կը պատկեն Տրդատի որդին Խորոյ Բ.ը: Խոսքով թոյլ մէկն էր. որսի և խնջոյքներու ետեւէ էր: Ազատ գետին եղերքը (Ազատ գետը կը թափի Երասխի մէջ) անկել տուաւ անտառ մը, որ իր անունովը Խորոյակերտ կոչուեցաւ: Շինեց նոյնպէս Դուին քաղաքը, և իր աթոռը հոն փոխադրեց:

Խոսքովի թուլութիւնը տեսնելով Պարսից թագաւորը կը գրգռէ հիւսիսային լեռնականները, որոնք կ'արշաւեն Հայոց երկիրը. բայց Վանան Ամասունի իշխանը Օշականի մօտ կը յարձակի անոնց վրայ և կը ջարդէ ու կը փախցնէ:

Խոսքով գրգռուած Պարսից թագաւորին հասցուցած փնտանքէն՝ կը մերժէ տուրք տալ: Պարսից զօրքը կը մտնէ Հայաստան. բայց Հայերը կը յաղթեն շնորհիւ Վայոց Մանդակունի քաջ սպարապետին:

Խոսքովի մահէն ետքը անոր տեղ թագաւոր կը պսակուի Տիրան Բ., որ Խոսքովի որդին էր: Տիրան ալ թոյլ ու ապիկար մէկն էր, որ դահը բարձրանալուն պէս հաշտուեցաւ Պարսից թագաւորին հետ և սկսաւ տուրք տալ թէ՛ Հռոմէներուն և թէ՛ Պարսիկներուն:

Հռոմէներու կայսրն էր այն ատեն Յուլիանոս, որ Ուրացոյ կոչուեցաւ քրիստոնէութիւնը ուրանալուն համար: Յուլիանոս պատերազմի գնաց Պարսիկներուն դէմ և Տիրանէն պահանջեց, որ օգնէ իրեն: Տիրան ստիպուեցաւ օգնել որ Հռոմէները Եփրատ գետէն անցնին: Յուլիանոս իր պատկերը զրկեց Տիրանի որ արքունի եկեղեցիին մէջ կախէ, իբրեւ երկրորդ աստուածի պատկեր:

Ս. Գրիգորի որդին Արիստակէսը մեռնելէն ետքը

անոր յաջորդէր էր միւս որդին Վրթանէս: Վրթանէս ամուսնացած ըլլալով որդի ունէր: Վրթանէսի մահէն ետքը անոր յաջորդեց անոր որդին Յուսիկ: Երբ Տիրան ստացաւ Յուլիանոսի պատկերը և ուզեց կախել եկեղեցիին մէջ, Յուսիկ թոյլ չտուաւ. առաւ պատկերը և պատուեց ու կոխկրտեց: Տիրան վախցաւ Յուլիանոսէն, զայրանալով հրամայեց բրածեծ ընել Յուսիկը, որ մեռաւ:

Յուլիանոս Պարսիկներուն չկրցաւ յաղթել և պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ: Պարսից թագաւոր Շապուհ Հռոմէները հալածելէն ետքը, Տիրանը բարեկամութեամբ իր մօտ կանչեց, աչքերը փորել տուաւ և Արագած լեռան մօտերը գտնուած Կուաշ գիւղը աքսորեց զայն:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Տրդատի յաջորդեց որդին Խորոյ Բ., որ շինեց Դուինը ու Խորովակերտ անտառը: Անոր օրով հիւսիսային ազգերն ու Պարսիկները արշաւեցին Հայաստան, բայց ետ մղուեցան: Խոսքովի յաջորդեց իր որդին Տիրան Բ., որ բարեկամ եղաւ թէ՛ Պարսից եւ թէ՛ Հռոմէներուն: Յուլիանոսի պատկերին համար Յուսիկը սպաննել տուաւ: Շապուհ Տիրանի աչքերը փորել տուաւ:

Ջարգացման բաժին.— Կ'արժէ մասնաւորաբար աշակերտներու ուշադրութիւնը հրաւիրել Հռովմայեցի եւ Հռոմ յորջորջումներուն վրայ: Հռոմէները ո'չ Հռովմայեցի էին եւ ո'չ Յոյն:

Լ. ՌԱՍ

ԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ

Պարսից թագաւորը Հայոց սիրտը շահելու համար Տիրանի տեղ անոր Արշակ որդին Հայաստանի թագաւոր պսակեց:

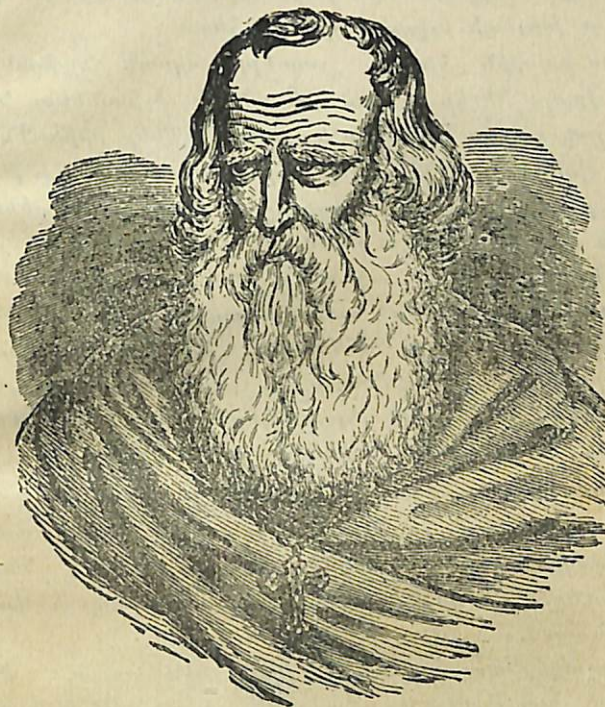
Հոռոմներու կայսրը երբ իմացաւ Արշակի թագաւոր ըլլալը և Պարսից հետ բարեկամանալը, դեսպան ղրկեց Արշակին և յորդորեց որ Պարսից դաշնակցութենէն ետ կենայ և իրեն հետ միանայ: Արշակ Հոռոմներու դեսպանները անպատուութեամբ ետ դարձուց: Ատոր վրայ կայսրը բարկացաւ և սպաննեց Տրդատ եղբայրը, որ Տիրանի օրով պատանգ տրուած էր: Թէոդոս զօրապետն ալ բազմաթիւ զօրքով Հայաստան ղրկեց:

Արշակ վախցաւ և Յուսիկի թոռ Ներսէս կաթողիկոսը իբրեւ միջնորդ Պոլիս ղրկեց: Կայսրը զիջաւ և իր մօտ գտնուած պատանդները արձակելով, կայսերական տունէն Ողիսկապոլս անուշով օրիորդը Արշակին կնութեան ուղարկեց:

Պարսից Շապուհ թագաւորը լսելով շատ բարկացաւ: Ուզեց Արշակը պատժել: Բայց Հոռոմներուն հետ դարձեալ պատերազմի բռնուած ըլլալով, Արշակէն օգնական զօրք ուզեց: Արշակ վախցաւ ու զօրք տուաւ: Այն ժամանակ իրեն թշնամի եղաւ Հոռոմներու կայսրը, որ Թէոդոս զօրապետը նորէն Հայաստան ղրկեց:

Արշակ կայսեր սիրտը առնելու համար դարձեալ իբրեւ դեսպան ղրկեց Մեծն Ներսէսը: Կայսրը Արշակի նամակը առնելով չի կարգաց անգամ և Մեծն Ներսէսն

ալ աքսորեց: Ներսէս յետոյ ազատեցաւ իր աքսորէն, երբ Հոռոմներու կայսրը փոխուեցաւ:

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ

Արշակ չար և անպարկեշտ կեանք մը կը վարէր, այդ պատճառով միշտ Մեծն Ներսէս կը յորդորէր զայն և երկմն ալ կը յանդիմանէր:

Պոլիսի մէջ սպաննուած Տրդատը որդի մը ունէր, որուն անունն էր Գնէլ: Գնէլ ազատուելով եկաւ բնակեցաւ Կուաշ աւանը, կուրացած Տիրանի մօտ: Տիրան երբ իմացաւ իր տղուն Տրդատի մահը, շատ ցա-

ւեցաւ, և իր բոլոր կալուածները իր թոռան՝ Գնէլի պարգեւեց: Գնէլ ամուսնացաւ Փառանձեմ անուն գեղեցիկ ու խելացի իշխանուհիի մը հետ:

Այս բոլորին համար շատերը սկսան նախանձիլ Գնէլի վրայ: Տիրիք և վարդաւն անուն իշխանները նախանձելով գացին Արշակին և քսութիւններ ըրին Գնէլի վրայ: Հսին թէ «Գնէլ կը խորհի զքեզ սպաննել և թագաւոր ըլլալ»: Արշակ հաւատաց և Գնէլի կալուածները ձեռքէն առաւ: Ապա ուզելով անոր գեղեցիկ կինը յափըշտակել, խորհեցաւ սպաննել զժբախտ Գնէլը:

Անգամ՝ մը երբ մեծ տօն կը կատարուէր, և Գնէլ իր կնոջ հետ եկեղեցի կ'երթար, Արշակի հրամանով զինուորները բռնեցին Գնէլը և տարին սպաննելու: Փառանձեմ մագերը փետելով եկեղեցի վազեց, Մեծն Ներսէսի ոտքն ինկաւ և խնդրեց որ ազատէ Գնէլը: Մեծն Ներսէս ժամերգութիւնը կիսատ ձգեց և գնաց թագաւորին վրանը: Արշակ սուտ քուն ձեւացուց: Այդ միջոցին զահիճները եկան լուր բերին թէ Գնէլը սպաննուեցաւ: Մեծն Ներսէս անիծեց Արշակը և վրանէն հեռացաւ:

Արշակ յետոյ Փառանձեմ իրեն կին առաւ: Փառանձեմ շատ փառասէր էր: Ան ուզեց թագաւորին առաջին կինն ըլլալու համար Ողիմպիական սպաննել, ուստի Մրջիւնիկ քահանային միջոցաւ թունաւորեց զայն հազորդութեան ժամանակ:

Արշակ նախարարներուն հետ ալ թշնամացաւ: Ան ուզեց Արշակաւան անունով քաղաք մը շինել: Մասիսի ստորոտը, և որպէսզի շուտով բազմամարդանայ, հրաման հանեց որ այնտեղ ապաստանող յանցաւորները պատիժէ ազատ ըլլան: Քիչ ատենէն Արշակուսանը լեցուեցաւ գողերով, աւազակներով, չարագործ-

ներով: Նախարարները բարկացան և յարձակելով կոտորեցին քաղաքին բնակիչները:

Նախարարները դիմեցին նաև Պարսից թագաւորին և խնդրեցին որ Արշակը պատժէ: Ան ալ Աշանդան անուն զօրավար զօրքով զրկեց Հայաստան: Արշակ

Ողիմպիական սպաննելու դրոշմ

ստանելով որ իրեն չեն օգներ նախարարները, ուզեց նուէրներով սիրաշահիլ Աշանդանը, բայց օգուտ չըբաւ: Գերի բռնուեցաւ ու տարուեցաւ Պարսկաստան: 27—Ազգ. Պատմ. Միջին Ա.

Շապուհ պահանջեց նաև Փառանձեմը և մեծ նախարարներուն կիները, որ պարսից Դուռը տանին: Նախարարները հատկեան Շապուհի միտքը, առին իրենց ընտանիքները և փախան Հոռոմներու երկիրը: Փառանձեմն ալ թագաւորական գանձերը առնելով ամրացաւ Արտագերս բերդը: Այս բերդը կը գտնուէր այժմեան Անի քաղաքի աւերակներու մօտերը:

Շապուհ բարկանալով Արշակը բանտարկեց Անուշ բերդին մէջ և բազմաթիւ զօրքով հրամայեց պաշարել Արտագերս ամրոցը: Բերդը դրաւուելով թագուհին գերի տարուեցաւ Պարսկաստան, ուր ցիցի վրայ հանուեցաւ: Արշակ երբ լսեց այս բոլորը, անձնասպան եղաւ Անուշ բերդին մէջ:

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

Շապուհ Տիրանի տեղ թագաւորեցուց Արեւիկը, որուն դէմ գինուոր զրկեց Հոռոմներու թագաւորը: Արշակ խոնարհեցաւ եւ ամուսնացաւ Ողիմպիսդայի հետ: Արշակ ցոյժ ու հեշտաւէր էր: Գնէլի կալուածները գրաւեց եւ սպաննել տալով զայն, անոր Փառանձեմ կինը իրեն հարձ առաւ: Մեծն ներսէս անիծեց զինքը: Ան շինեց Արեւալակնը, զարգործներու քաղաքը: Շապուհ Ալանոզանի միջոցաւ բռնեց Արշակը, որ Անուշ բերդին մէջ անձնասպան եղաւ, լսելով իր կնոջ Փառանձեմի գերի բռնուիլը եւ սպաննուիլը:

Հարգանքաւ բաժին.— Կարելի է յիշել Ռաֆֆիի «Սամուէլ»-ը եւ Արտագերսի պաշարումէն ընթերցում ընել կամ անկէ օգտուելով պարզ լեզուով ներկայացնել բերդին պաշարումը:

Լ. Ա. . Գ. Ա. Ս

Մ. Ե. Ր. Ո. Ի. Ժ. Ա. Ն. Ե. Ի. Պ. Ա. Պ.

Արշակ Բ. ի մահէն ետքը Հայաստանի նախարարները սկսան իրարու հետ զժողիւ և խռովութիւններ յարուցանել: Շապուհ միտքը դրաւ Հայոց թագաւորութիւնը կործանել և երկիրը միացնել Պարսկաստանի: Տեսնելով որ Հայոց կաթողիկոսը և նախարարներէն չատերը Հայաստան չեն գտնուիր, իր աղջիկը Մերուժան Արծրունի հայ նախարարին հետ ամուսնացուց և խոստացաւ զայն թագաւոր պսակել Հայոց, եթէ Հայաստանը նուաճէ և պարսից կրօնքին դարձնէ:

Մերուժան հաւանեցաւ և բազմաթիւ զօրքերով դիմեց Հայաստան: Անոր հետ մէկտեղ էր նաև Վահագն Մամիկոնեան նախարարը: Մերուժան եկաւ և սկսաւ բոլոր արժանաւոր եկեղեցականները բռնել, կալանաւորել և պարսկաստան ղրկել: Այրեց բոլոր իր ձեռքը ինկած յունարէն գիրքերը:

Մեծն Ներսէս այդ ժամանակ Պոլիս կը գտնուէր: Ան լսելով բոլոր այդ ցաւալի դէպքերը, խնդրեց Հոռոմներու կայսրէն որ պաշտպանէ Հայերը և Պապը թագաւոր պսակէ: Պապ Արշակի որդին էր, Փառանձեմ թագուհիի տղան: Կայսրը հաւանեցաւ և Պապը, Մեծն Ներսէսը ու փախած նախարարները բազմաթիւ յոյն զինւորներով Հայաստան ղրկեց:

Մերուժան Հայոց և Հոռոմներու միացած ուժէն զարհուրեցաւ և Պարսկաստան փախաւ: Շապուհ չատ զօրք ժողկեց ու դարձեալ Մերուժանը Հայաստան ղրկեց:

Պապի հետ մէկտեղ եկող հոռոմ զօրապետին անունն էր Տերինսիանոս, որ նոր օրնական զօրք ստանալով Մերուժանի դէմն ելաւ։ Պատերազմը տեղի ունեցաւ Ձիւրաւ դաշտին մէջ, նպատ լեռան մօտ։ Լեռան վրայ ելած էին Պապը և Մեծն Ներսէսը, որ բազկաւարած կ'աղօթէր Աստուծոյ։

Մերուժան շամբուրով կը պսակուի

Կռիւր ստակոյի եղաւ։ Բայց վերջապէս պարսիկ զինուորները յաղթուեցան ու սկսան փախչիլ։ Մուշեղ Մամիկոնեան պատերազմին մէջ քաջութիւններ դործեց և վիրաւորեց Աղուանից Ուռնայր թագաւորը։

Մերուժան սկսաւ փախչիլ։ Սմբատ Բագրատունի քաջ իշխանը հասաւ Մերուժանին հետեւէն, որուն ձին վիրաւորուած ըլլալով հտ մնացած էր։ Բռնեց զայն.

հրաշէկ շամբուրը պսակի ձեւով բոլորեց անոր գլխին դրաւ՝ ըսելով.

— Ահաւասիկ կը պսակւի քեզ, Մե'րուժան, որովհետեւ դուն կը փափաքէիր Հայոց թագաւոր ըլլալ, և ես իբրեւ թագադիր ասպետ պէտք է հայրական պաշտօնս կատարեմ։

Այսպէս սպաննուեցաւ դուռաճան Մերուժանը։ Իսկ անոր ընկեր Վահան Մամիկոնեանը ատկէջ առաջ սպաննուած էր իր հարազատէն։

Պապ իր բարերարներուն շնորհակալ ըլլալու համար, պատուեց զանոնք։ Բայց շուտով ինքզինքը տուաւ զեղիս ու անառակ կեանքի մը։ Ներսէս կը յորդորէր զայն, բայց անօշուտ։ Պապ ուզելով ազատուիլ Մեծն Ներսէսի յանդիմանութիւններէն, թոնուորեց զայն, վերջէն ալ զղջալով մեծ սուգ բրտաւ ու լացաւ։ Բոլոր ժողովուրդը սգրաց Մեծն Ներսէսի մահը, որովհետեւ ամէնուն սիրելի եղած էր ան իր բարի գործերով ու խորհուրդներով։

Պապ Հոռոմներուն դէմ ալ ապերախտ գտնուեցաւ։ Պոլիսի մէջ խռովութիւններ ծագած էին. ատկէ օգտուելով Պապ Հոռոմներու զօրքերը Հայաստանէն վերջնաւեց և սկսաւ պատերազմի պատրաստուիլ։ Հոռոմներու զօրապետը նոր զօրք ժողկելով անմիջապէս յարձակեցաւ և Պապը բռնելով Պոլիս տարաւ։ Հին գլխատուեցաւ։ Պապ թագաւորեց 7 տարի։

Չափահաս որդի չունէր Պապ. այդ պատճառով Հոռոմներու կայսրը Հայոց թագաւոր պսակեց Պապի եղբորորդին Վարադգայս. որ մեծ անուն հանած էր Լոնգոքարսայիներու դէմ մղուած պատերազմին մէջ։

Վարադգատ Հայաստան գալով Պապի օրինակին

հետեւեցաւ, ուզեց Հոռոմներուն տակ չմնալ: Շապուհ
Բ. Պարսից թագաւորին մօրդ գրկեց և խնդրեց որ իր
աղջիկը իրեն կնութեան տայ և դաճակից:

Վարադդաս հինգ Լոնգորարսացիներ կ'ապանեն

Կայսրը իմացաւ այս բանը: Հռոմ զօրապետին լուր
դրկեց Վարադդատը բռնել և Պոլիս դրկել: Վարադդատ
յուսալ ու թէ պէտք կ'ընայ ինքզինքը արդարացնել, իր
կա մքով դնաց: Բայց Թէոդոսիոսը սնդամ չնայեցաւ,
այլ շղթայել տուաւ և աքսորեց զայն Թուլիս (Իսլանսա)
կղզին:

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

Շապուհ՝ Մերուժան եւ Վահան Մամիկոնեան շուրացող նա-
խարարները կը դրկէ Հայաստան. Ներսէսի խնդրանքով Պապ թագա-

ւոր կը պսակուի կայսրէն, որ զինուոր կուտայ անոր: Մերուժան
վախնալով կը փախչի: Նոր զօրքով կուգայ եւ կը կռուին Ջիրաւ
դաշտին մէջ: Մերուժան Շամփուրով կը պսակուի: Պապ մոլի կեանք
մը կը վարէ, կը թունաւորէ Մեծն Ներսէսը, կ'ըմբոստանայ Հո-
ռոմներու դէմ, բայց Պոլիս տարուելով կը զլխատուի, Վարադ-
դատ կը յաջորդէ անոր, բայց Պապի պէս կը բռնուի եւ կ'աքսոր-
ուի հեռաւոր կղզի մը:

Ջարգացման բաժին. — Կարելի է ծանօթութիւններ տալ ոչ
միայն իսլանտայի մասին, այլեւ ընդլայնել Մերուժանի եւ Վահանի
գործերուն պատմութիւնը:

Լ. Բ. Գ. Ս. Ս.

ԱՐՇԱԿ Գ., ՎԱՀԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ Գ.

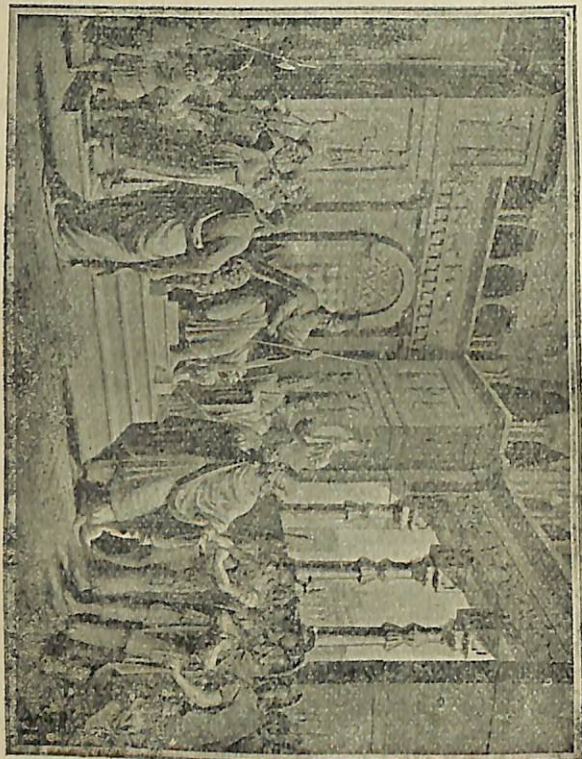
Թէոդոս կայսրը որպէս զի հայերը չապստամբին՝
Վարադդատի տեղ թագաւորեցուց Պապին երկու որ-
դինները՝ Արշակ Գ. և Վաղարշակ Բ., որոնք Պոլիս պա-
տանդ էին: Արշակ իր աթոռը հաստատեց Դուլին, իսկ
Վաղարշակ Երիզա:

Վաղարշակ նոյն տարին մեռաւ, որով Արշակ Գ.
մինակը թագաւորեց բոլոր Հայաստանի վրայ:

Թէոդոս ալ մեռաւ: Անոր երկու որդիները թագա-
ւոր եղան: Անոնք թոյլ ու ականջ մարդեր էին: Պարսից
թագաւորին հետ համաձայնեցան և Հայաստանը երկու
մասի բաժնեցին: Արեւելեան ընդարձակ մաս մը Պար-
սից ինկաւ իսկ արեւմտեան մասը Հոռոմներուն:

Արշակ Գ. չուզեց հեթանոս թագաւորի տալ մնալ

և անցաւ Հոռոմներու կողմը: իրեն հետ բաղմաթիւ նախարարներ: Շապուհ ստիպուեցաւ Հայաստանի իր մասին վրայ թագաւոր դնել Խոսրով Գ. Արշակունի իշխանը:

Արտաշէս Խոսրովը գանձակէց կ'ընէ

Խոսրով Գ. խելացի մարդ մըն էր: Ան իր կողմը չահեցաւ բոլոր հայ նախարարները: Երբ որ Արշակ մեռաւ՝ Հոռոմներու մասի հայ նախարարները հպատակեցան Խոսրովի: Կայսրն ալ ընդունեց որ Խոսրով ըլ-

լայ բոլոր Հայաստանի թագաւորը, միայն թէ իրեն տուրք տայ:

Շապուհ կասկածեցաւ Խոսրովի վրայ: Երբ որ առանց իր հաճութեան Մեծն Ներսէսի որդին՝ Ս. Սահակ Պարթևը կաթողիկոս կարգեց, աւելի կասկածեցաւ և բարկացաւ: Խոսրով այն ատեն ուզեց բարեկամ ըլլալ Հոռոմներուն և միայն անոնց տուրք տալ: Շապուհ երբ իմացաւ այս բանը, իր Արտաշէսի որդին մեծ զօրքով Հայաստան ղրկեց: Խոսրով տեսաւ որ Հոռոմները չեն օգներ, գնաց Արտաշէսի մօտ, որ դատաստան ըրաւ, գահէն ղրկեց և շղթայի դարնել տուաւ, տարաւ Պարսկաստան: Խոսրով 5 տարի թագաւորեց:

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

Թէոդոս Վարազդատի տեղ թագաւորեցուց Արեակ Գ. եւ Վադարեակ Բ.ր, որ մէկ տարիէն մեռաւ: Պարսիկները եւ Հոռոմները Հայաստանը բաժնեցին երկու մասի: Հոռոմներու բաժինին վրայ Արշակ, Պարսից բաժինին վրայ Խոսրով Գ. Արշակունի իշխանը ղըրկուեցան: Արշակի մահէն ետք Խոսրով տիրեց բոլոր Հայաստանի: Բայց Շապուհ կասկածելով իր տղուն՝ Արտաշէսի միջոցաւ բռնեց զայն եւ գերի տարաւ Պարսկաստան:

Զարգացման բաժին. — Սահակ Պարթևնի դէմքը կարելի է քիչ մը աւելի որոշ կերպով ծանօթացնել:

Լ. Դ. Գ. Ա. Ս

ՎՈՍՄՇԱՊՈՒՀ, ՇԱՊՈՒՀ ԵՒ ԱՐՏԱՇԷՍ Գ.

Պարսից արքան Խոսրովի տեղ թագաւոր կարգեց անոր եղբայրը Վուսշապուն, որ խոհեմ իմաստուն թագաւոր մը եղաւ։ Սիրելի եղաւ թէ՛ Հայերուն, թէ՛ Հռոմէներուն և թէ՛ Պարսիկներուն։

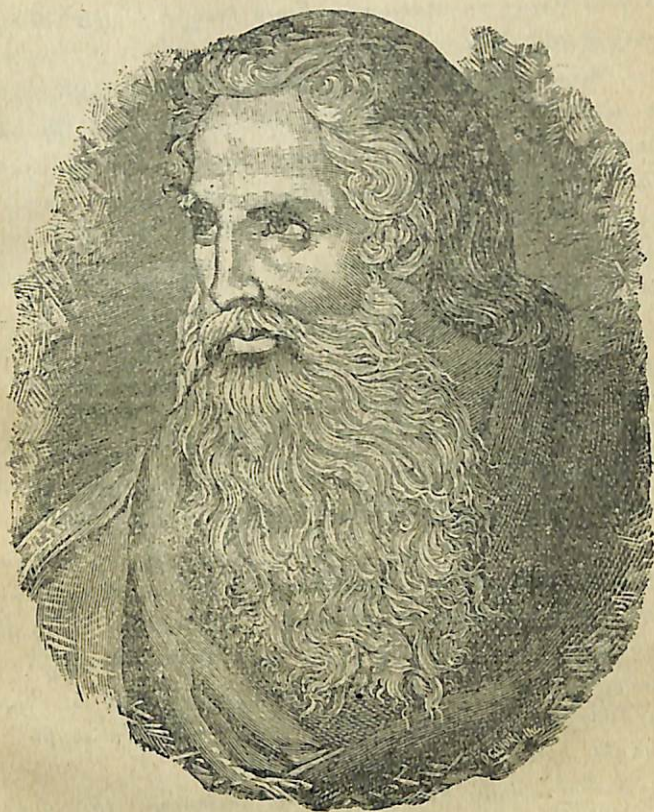
Անոր օրով Հայոց կեանքը նոր ոգի մը առաւ, երկու նշանաւոր անձերու շնորհիւ, այդ անձերն էին Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ Մաշտոց։ Անոնք տեսնելով որ Հայերը գիր և գրականութիւն չունին, Հայոց եկեղեցիներուն մէջ անգամ յունարէն և ասորերէն կը կարդային, որոշեցին Հայոց գիրերը գտնել։ Վաւաճապուն թագաւորն ալ սիրով միացաւ անոնց հետ և միասին աշխատեցաւ։

Երկար տանջանքներէ ետքը Ս. Մեսրոպ գտաւ հայերէն գիրերը և անկէ ետքը սկսան թարգմանել Ս. Գրքը և ուրիշ բազմաթիւ գիրքեր։ Բացին դպրոցներ, ուր աշակերտներուն կը սորվեցնէին հայերէն գիրերն ու գիրքեր թարգմանելը։ Այդ աշակերտները կոչուեցան Թարգմանիչներ։ Անոնց մէջ նշանաւոր եղան Ղեւոնդ Երէց, Յովսէփ, Եղնիկ Կողբացի, Կորիւն Սքանչելի, Յովնան Եկեղեցացի, Մովսէս Խորենացի և այլն։

Մովսէս Խորենացին առաջին անգամ գրեց Հայոց աւանդական պատմութիւնը և շատ նշանաւոր մէկը եղաւ։ Անոր ընկերներէն էին Եղիշէ, Դաւիթ Անյաղթ և այլն։

Անոնց շրջանը կոչուեցաւ Ոսկեդար։

Այդ բոլոր աշակերտները ուսում սորվելու համար

Մովսէս Խորենացի

գացին Պոլիս, Աղեքսանդրիա, Աթէնք և ուրիշ քաղաքներ։

Վաւաճապուն խաղաղ կերպով կառավարելով 21 տարի թագաւորելէն ետք մեռաւ։ Ս. Վահակ հայրապետին խնդրանքով Խոսրով Գ. ը դարձեալ թագաւոր

րական գահը բարձրացաւ։ Բայց հողիւ տարի մը թագաւորելով մեռաւ։

Պարսից թագաւորն էր այն ժամանակ Յազկէտ Ս., որ ուզելով ջնջել Հայոց թագաւորութիւնը, իր որդին Շապուհը Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ։ Հայերը չսիրեցին Շապուհը, որ կ'անարգէին «Լրակի որդի» և «կնամարդի» անուանելով։ Այսպէս 4 տարի մնալէն ետքը, երբ լսեց որ հայրը հիւանդացեր է, գնաց Պարսկաստան գահը ժառանգելու։

Շապուհ Պարսկաստանի թագաւոր եղաւ, բայց շուտով սպաննուեցաւ ու անոր յաջորդեց Վռամ։ Վռամ զօրք ղրկեց Հայաստան, որ ապստամբ նախարարները խոնարհին, բայց տեսնելով որ անօգուտ է, Վռամչապուհի փոքր որդին Արտաշէսը թագաւոր պսակեց և անոր անունն ալ փոխելով Արտաշիս դրաւ։

Բայց երիտասարդ թագաւորը իր անկարգ կեանքով ատելի եղաւ նախարարներուն։ Սահակ կաթողիկոսը քանի մը անգամ խրատեց ղայն, բայց անօգուտ։ Նախարարները խորհուրդ ըրին որ երթան Պարսից թագաւորին, խնդրեն որ Արտաշէսը հրաժարեցնէ և պարսիկ մարզպան (կուսակալ) մը ղրկէ։ Ս. Սահակին ալ դիմեցին. բայց ան մերժեց ըսելով.

— Քա՛ւ լիցի, ես իմ հիւանդ ոչխարը չեմ փոխեր առողջ գաղանին հետ, որուն առողջութիւնը մեզի մնասակար է։

Բայց նախարարները իրենց որոշումը գործադրեցին, գացին իրենց թագաւորը ամբաստանեցին, իբրեւ թէ Հոռոմներուն հետ բարեկամացած ըլլայ։ Վռամ Հայոց թագաւոր և կաթողիկոսը իր մօտ կանչեց և առանց անոր խօսքերը լսելու գահազուրկ ըրաւ երկուքն ալ, պարսիկ մարզպան մը ղրկեց Հայաստանի իբրեւ կա-

ռավարիչ, Սուրնակ անունով փառասէր քահանան ալ՝ կաթողիկոս։

Այսպէս վերջացաւ Հայաստանի Արշակունեաց թագաւորութիւնը 430 թուականին։ Քիչ ետքը մեռան նաև Ս. Սահակ և յետոյ Ս. Մեսրոպ Մաշթոց։

Ս. Մ. Փ. Ռ. Ռ. Ս.

Խոսրովի յաջորդեց եղբայրը Վռամչապուհ. որ խոհեմ էր եւ սիրելի ամենուն։ Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ Վռամչապուհի հետ աշխատեցան հայերէն գիրը զանելու. զպրոցներ բացին, աշակերտներ հասցուցին, Ս. Գիրքը եւ ուրիշ մատեաններ թարգմանեցին։ Վռամչապուհի տեղ Շապուհ պարսիկը եղաւ թագաւոր, որ չսիրուեցաւ Հայերէն, Շապուհի յաջորդեց Արտաշէս Գ. կամ Արտաշիս, որ նախարարներու զրպարտութիւնով, Ս. Սահակի հետ, գահազուրկ եղաւ 430ին։ Այնպէս վերջացաւ Հայոց Արշակունեաց հարստութիւնը։

Ջարգացման բաժին. — Մեսրոպ Մաշթոցի եւ թարգմանիչ աշակերտներու ղերը ընդլսյնելի գեղեցիկ նիւթեր են։

2399

2013

5

